

Универзитет “ Св. Кирил и Методиј” – Скопје

Филозофски факултет

Институт за психологија

Последипломски магистерски студии по Развојна
психологија

МАГИСТЕРСКИ ТРУД

Разлики меѓу адолесценти и млади возрасни од
еднодетни и повеќедетни семејства во перцепцијата
на родителскиот стил, емпатијата и
саморегулацијата

Ментор

Доц. Д-р. Ана Фрицханд

Кандидат

Катерина Дојчинова

Скопје, 2012

СОДРЖИНА

ВОВЕД	5
1. ТЕОРЕТСКИ ОСНОВИ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО	7
1.1. СЕМЕЈСТВО.....	7
1.1.1. Социјализирачката функција на семејството.....	9
1.1.2. Еднодетни и повеќедетни семејства	13
1.2. РОДИТЕЛСКИ СТИЛОВИ	16
1.2.1. Родителското однесување и последиците врз децата	16
1.2.2. Димензии на родителското однесување.....	18
1.2.3. Стилови на родителско однесување	20
1.3. ЕМПАТИЈА	25
1.3.1. Определување на поимот емпатија.....	25
1.3.2. Развој на емпатијата	27
1.3.3. Улогата на семејството во развојот на емпатијата.....	30
1.4. САМОРЕГУЛАЦИЈА	33
1.4.1. Определување на поимот саморегулација	33
1.4.2. Развој на саморегулацијата.....	34
1.4.3. Улогата на семејството во развојот на саморегулацијата.....	37
1.4.4. Улогата на саморегулацијата во емпатскиот одговор.....	38
1.5. РЕЛЕВАНТНИ ИСТРАЖУВАЊА	41

2. МЕТОДОЛОШКИ ДЕЛ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО	48
2.1. Проблем, задачи и цел на истражувањето	48
2.2. Истражувачки хипотези.....	48
2.3. Варијабли во истражувањето	50
2.4. Релевантни варијабли	51
2.5. Испитаници.....	52
2.6. Мерни инструменти	53
2.7. Постапка.....	55
2.8. Статистичка обработка на податоците.....	56
3. РЕЗУЛТАТИ.....	57
3.1. Споредби помеѓу испитаниците кои потекнуваат од еднодетни и од повеќедетни семејства.....	57
3.2. Споредби меѓу групата испитаници во период на адолесценција и групата испитаници во период на младост.....	62
4. ДИСКУСИЈА НА РЕЗУЛТАТИ	67
4.1. Дискусија на резултатите за разлики во перцепцијата на родителски стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација меѓу испитаници од еднодетни и од повеќедетни семејства	67
4.2. Дискусија на резултатите за разлики во перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација меѓу адолесцентите и младите возрасни.....	74
5. ЗАКЛУЧОЦИ	80

РЕЗИМЕ	85
ЛИТЕРАТУРА.....	87
ПРИЛОЗИ	97

ВОВЕД

Помеѓу срединските фактори кои влијаат врз развојот и формирањето на личноста најважни се социјалните фактори. Личноста е биосоцијална појава, која е резултат на влијанијата на социјалните фактори врз дадена биолошка основа, при што социјалните фактори се тие кои се одлучувачки за нејзиното формирање (Rot, 1989).

И покрај разликите во социјализирачките фактори кои постојат меѓу културите и општествата, сепак кај сите нив се работи за исти или барем за еквивалентни агенсии, кои преку процесот на социјализација ја трансформираат единката од биолошко суштество во личност со свои специфични карактеристики и социјално релевантни облици на однесување. Социјализацијата е интегрален дел од процесите низ кои поминува секоја единка почнувајќи од периодот на детство и продолжувајќи низ сите возрасни периоди, без оглед на полот, културата или географската локација. Преку овој процес единката го стекнува својот личен идентитет, односно, ги учи вредностите, нормите, обрасците на социјално однесување и социјалните вештини потребни за да се интегрира во општеството и да стане негов функционален член (Handel, 2006). Во стручната литература редовно стои дека од сите социјални фактори најголема важност во процесот на социјализација има *семејството*. Тоа е првата социјална група со која единката доаѓа во контакт и во рамките на која ги учи есенцијалните социјални лекции и вештини потребни за живеење во даденото општество. Семејството, како важен дел од секојдневниот живот на луѓето, е предмет на анализа на повеќе науки и научни дисциплини, меѓу кои и психологијата.

Промените во општеството доведуваат и до промени во семејството како општествена структура, особено до промени во неговата големина. Додека порано се сметало дека основа за индивидуалната егзистенција е големото семејство со многу деца, во поново време сè повеќе се прави семејно планирање кое за последица има намалување на наталитетот во повеќе делови на светот. Поради сето ова, често се поставува прашањето: Дали постои совршена големина на семејството? Што е подобро: повеќе или помалку деца?

Голем број семејства минуваат по патот по кој поретко се оди - одгледување на само едно дете. Децата кои немаат браќа/сестри се една од најистражуваните групи од страна на психолозите и генетичарите и во врска со нив постојат голем број дискусии и

прашања на кои треба да се одговори. Денес процентот на семејства со едно дете е значително поголем во однос на процентот пред 50 години и е многу веројатно дека истиот ќе продолжи да расте поради опаѓањето на стапката на раѓање кое се јавува како резултат на национална криза и рецесија. Американското биро за попис известува дека просекот на број на деца во семејството во 2004 година е 1,9 деца во споредба со 1976 година кога просекот бил 3,1. Бројот на деца без браќа/сестри на почетокот на овој милениум е 16 милиони, во споредба со 1972 година кога според пописот на Американското биро за попис овој број изнесувал помеѓу 8 и 9 милиони (Newman, 2001).

И покрај фактот за пораст на бројот на деца кои се единствени во семејството, да се има брат/сестра сеуште е социјална норма. Тоа е резултат на стереотипите кои постојат во врска со искуството да се биде единец. Живееме во модерно време, но сведоци сме дека сеуште постојат одредени стигми за единците, кои најмногу се однесуваат на нивната социјална прилагоденост. Токму заради постоечките стереотипи за лицата без браќа/сестри, во рамките на овој труд ќе побараме одговор на прашањата: Дали постојат разлики помеѓу лицата кои потекнуваат од еднодетни семејства и лицата кои потекнуваат од повеќедетни семејства во однос на социоемоционалните вештини неопходни за успешно вклучување во општеството? И дали, освен присуството/отсуството на браќа/сестри во семејството, и други фактори влијаат врз нивниот социоемоционален развој, од кои за нас од посебен интерес ќе бидат родителскиот стил и возраста на лицата од семејства со различен број деца.

1. ТЕОРЕТСКИ ОСНОВИ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

1.1. СЕМЕЈСТВО

Човечката единка се раѓа не само како најбеспомошното суштество од сите видови живи суштества, туку и без знаци на оние особини кои го одликуваат човекот како посебен вид живо суштество. Се раѓа снабдена со одреден број нагони и рефлексии, како нехуманизирано, некултивирано и несоцијализирано биолошко суштество, без знаење за однесување со луѓето, без способност за говор и комуникација, без било каква култура и морал, се раѓа со импулси кои дури и му ги отежнуваат социјалните контакти и социјалниот живот. Но, истовремено, човекот на свет доаѓа со можности да се развие во единка квалитативно различна од останатите видови живи суштества. До тоа ниво на развој доаѓа преку дејствувањето на социјалните фактори во средината во која живее. На тој начин човечката единка стекнува навики, знаења, особини и начини на однесување кои ѝ овозможуваат да живее и дејствува во општеството како социјално компетентна личност (Rot, 1989).

Најзначајна улога во тој процес на подготвување на единката за живот во општествената заедница има семејството. Семејството претставува основна општествена единица и е една од најсложените, најстарите и најтрајните општествени групи. Целта на постоењето на едно семејство е создавање на следна генерација, а со тоа обезбедување биолошка, општествена и културна репродукција на општеството, како и обезбедување услови за задоволување на голем број биолошки, економски, социјални и психолошки потреби на своите членови. Поради тоа што семејството не може да се одвои од општите законитости на општествениот живот, односите во него се под влијание на општествените случувања, при што и самото семејство е активно ангажирано во општествените настани (Janković, 2004). Семејството најчесто е организирано според доминантните општествени вредности и истите ги пренесува на своето потомство преку процесот на воспитување и социјализација. Преку тој процес старата генерација се обидува трајно да ја подобри структурата на психичките диспозиции на своето потомство или да ги одржи нивните компоненти оценети како вредни, а да го спречи настанувањето на диспозициите кои се оценети како лоши (Ivković, 1999).

Постојаните трансформации на општеството доведуваат до трансформирање и на семејството кое потполно ги менува своите улоги за да се прилагоди на општествените барања и потреби. Семејството во текот на општествениот развој успешно се справувало со предизвиците на кои наидувало, при што секој предизвик, кој ги ставал во искушение семејната структура, вредности и функции, претставувал испит на семејната прилагодливост. Интензивните случувања на полето на индустријата, науката и технологијата неизбежно се одразувале врз општеството со тоа предизвикувајќи промени и во семејството. Сепак, тоа успешно се прилагодувало на сите тие предизвици продолжувајќи и понатаму да егзистира, иако е невозможно да се предвиди во која насока ќе се одвива неговиот развој (Anderson, 1990).

Во денешното постмодерно семејство сè повеќе се рушат цврстите и јасни граници меѓу семејството и светот кој го опкружува семејството. Многу деца во постмодерното семејство подлежат на двојна социјализација, од родителите и од институциите, но акцентот е ставен на семејната социјализација. Растењето во постмодерното семејство може да биде тешко, посебно кога се нејасни, неодредени и променливи семејните правила, граници и вредности, што е најчесто случај со попустливите семејства. Ова современо семејство и понатаму има различни форми на родителски односи, од традиционален роднински образец, па сè до семејство со еден родител, семејство со посвоени деца, мешано семејство итн. Сепак негова најважна задача останува делотворното развивање и негување на вештините и способностите на децата и нивните родители (Elkind, 1994).

Современите општествени случувања и кај нас претставуваат нов предизвик за структурата и функционирањето на семејството, посебно за стилот на живот, семејните вредности, квалитетот на семејните односи итн. Иако нашата семејна структура релативно бавно се менува и задржува многу од традиционалните обележја, сепак сè повеќе ја зафаќаат светските трендови (пораст на бројот на разводи, пораст на бројот на вонбрачни деца, се подоцнежното стапување во брак, намалувањето на бројот на деца во семејството, и сл.). До денешен ден сеуште постои повеќечленото патријархално семејство, но тоа сè повеќе и повеќе се губи. Него го заменува современото малубројно семејство кое го сочинуваат родителите и детето/децата. Како и колку успешно ќе се носи современото македонско семејство со новите предизвици на современото општество и време останува на науката да процени.

Иако се чини дека за семејството знаеме сè, неговото научно проучување не е лесно, така што сеуште постојат низа неразјаснети прашања и проблеми, почнувајќи од историскиот развој на семејството, преку неговата структура и функција, па сè до односите кон општеството, внатрешните односи и семејната динамика. Сложеноста на семејството и тешкотиите кои се јавуваат во неговото проучување бара соработка на голем број науки, како природни така и општествени. Помеѓу интердисциплинарните науки и научни дисциплини, чиј предмет на проучување е семејството, не постои единствена дефиниција за овој поим. Тоа значи дека дефиницијата ќе варира во зависност од теоретскиот приод врз кој се засновува. Според Кубуриќ (Kuburić, 1996; според Todorović, 2005, стр. 12) *семејството претставува најстара, најтрајна, но и променлива примарна општествена група која се засновува врз биорепродуктивни, биосексуални, биосоцијални, социозащитни и социоекономски врски меѓу мажот и жената и нивните родени или посвоени деца, кои се меѓусебно поврзани со брак и сродство и здружени заради полесно задоволување на разновидните потреби на личноста, општеството и семејството.*

1.1.1. Социјализирачката функција на семејството

Денес, во светот и кај нас, за семејството постојат голем број дискусии. Со оглед на историските, економските, културните и други услови во кои семејството egzистира на него му припаѓаат најважните функции во воспитувањето на детето, бидејќи тоа е првиот социјализирачки фактор кој влијае врз формирањето на личноста на детето уште од најраните години на неговиот живот. Семејството е таква општествена заедница која преку остварување на своите цели ги поставува темелите на севкупниот човечки живот. Влијанието врз психичкиот развој на децата, врз социјалниот развој, формирањето на нивната личност и менталното здравје ја прави неговата улога незаменлива. Ова е и природно и очекувано, бидејќи семејството е првата социјална средина во која детето се развива. Тоа за него претставува општество во мало во кое се учи социјалното однесување и се стекнува искуството (Durkin, 1995).

Имајќи го предвид фактот дека семејството и семејните услови се решавачки фактор во развивањето и формирањето на личноста уште од најрана возраст, може да се каже дека од него во голема мера зависат стабилноста и зрелоста на личноста. Во него се стекнуваат искуства кои единката ја чинат способна да се прилагоди на различни животни ситуации, да ги совлада тешкотиите во кои запаѓа и рационално и

соодветно да реагира. Според тоа, однесувањето на единката станува функција на семејната атмосфера која детето ја чувствува во процесот на неговото социјализирање во семејството (Buhler, 1999). Поради сè побрзите трансформации на општеството и општествените односи, како и поради сè побрзиот ритам на живот во постмодерното општество, семејството сè повеќе и повеќе се специјализира во своите функции. Како резултат на брзите и големи промени во општеството денешното семејство е променето, но сепак останува важна општествена институција која има голема улога во животот на секој поединец и во секој општествен систем.

Во современото семејство функциите значајно се поместуваат од економското на моралното, емоционалното и воспитното подрачје. Овие преместувања предизвикуваат голем пораст на важноста на моралната и воспитна функција на семејството, а со тоа пораст и на улогата на родителите. Меѓу најчесто наведуваните функции на семејството се репродуктивната, социјално-заштитната, воспитната и економската, при што во поразвиените општества многу помалку се истакнува економската функција на семејството, додека меѓусебните односи меѓу неговите членови и нивните начини на комуникација добиваат сè поголема важност. Најважна негова функција, чие слабеење или губење би значело и распад на семејството, е социјализирачката функција. Социјализирачката функција е таа која го одржува семејството и доколку оваа функција почне да слабее, тогаш може да дојде до нарушувања во општеството бидејќи семејството се смета за окосница на изградбата на општествено-културната заедница (Andersen & Taylor, 2006). Семејството треба да ги социјализира децата за општествените норми и вредности на задоволително ниво, бидејќи тие се раѓаат како егоцентрични и затоа мора да се подучат на правилата кои владеат во општеството во кое живеат (Parsons, 2001). Оформувањето на зрела личност претпоставува учење на социоемоционални способности во рамки на првото училиште – семејството. Ако семејството ги задоволува и исполнува своите функции, голема е веројатноста дека ќе му овозможи на детето позитивни семејни искуства важни за здрав развој и вклучување во општеството како социјално компетентна личност. Семејството е незаменливо како врска помеѓу општеството и поединците кои допрва треба да станат негови членови, јавувајќи се во функција на посредник помеѓу општествениот систем и личноста (Golubović, 1981).

И покрај тоа што сите луѓе поседуваат потенцијал за развој на социоемоционалните вештини, сепак нивното манифестирање, нивната соодветност и фреквентност мора прво да се научат. Бидејќи станува збор за социјални вештини, тоа значи дека тие се учат во односите со другите луѓе како дел од процесот на социјализација (Поповски, 2005). Тие први искуства се стекнуваат во семејната средина, при што, во тој процес на социјализација родителите имаат незаменлива и специфична улога. Имено, првите контакти со други луѓе од непосредната средина детето ги прави со неговите родители и тие се прв негов општествен значаен фактор во севкупното негово искуство.

Историски гледано, влијанието на родителите врз социјализацијата на децата е една од најпопуларните теми на полето на детскиот развој, детската психологија и социологијата. Во 1970 година Хофман (Hoffman, 1970; според Shaffer, 2009) дошол до сознанија дека практиките на одгледување или дисциплинирање на детето можат да се поделат на три социјализирачки режими, кои теоретски можат да коегзистираат и да стапуваат во интеракција: *докажување на моќта, повлекување на љубовта и индукција*. Неколку години подоцна, Ролинс и Томас (Rollins and Thomas, 1979; според Burr, Hill, Nye & Reiss, 1979), ги разграничиле концептите на актуелна контрола и обиди за контрола. Во меѓувреме Баумринд (Baumrind, 1971) емпириски ги поделила родителските стилови на три типа: *авторитарен, авторитативен и пермисивен*. Баумринд била насочена кон испитување на разликите помеѓу децата кои биле изложени на овие три различни родителски стилови, при што дошла до сознанија дека секој родителски стил води до различен развоен исход кај децата.

Во последно време постои зголемен интерес за влијанието на интеракциите родител-дете врз детското однесување. Иако се истражува и двонасочната интеракција меѓу родителите и децата (Mussen, Conger, Kagan, & Huston, 1990), повеќето истражувања продолжуваат да се фокусираат само врз влијанието на родителите врз децата, заради тоа што се смета дека многу посилно е влијанието на родителите врз децата, отколку влијанието на децата врз родителите. Макоби (Maccoby, 1992) испитувајќи ја нееднаквоста на моќта и компетентноста помеѓу возрасните и децата заклучила дека врската родител-дете има единствена улога во социјализацијата на децата. Оттука, улогата на родителите не е само да го донесат детето на свет и да се грижат за него во тек на детството, туку и да го оспособат да може да одговори на

барањата на животот поставени пред него. Родителите влијаат врз севкупниот социјален, емоционален и интелектуален развој на детето, во рамки на меѓусебниот однос родител-дете и континуираниот процес на социјализација. Таквата улога на родителите во воспитувањето на детето не е ни лесна, ни едноставна. Може да се каже дека денес таа улога е посложена отколку порано, бидејќи објективните животни услови уште повеќе ги нагласуваат родителските обврски.

Колку што е детето помало, толку влијанието на родителите е поголемо. Со неговото растење влијанието и зависноста од родителите се намалува, но таквото влијание никогаш не престанува. Емоционалните врски со родителите опстојуваат во тек на целиот живот и служат како прототип за социјалните односи во пошироката општествена средина. Односот на детето спрема било која друга единка не достигнува таква емоционална јачина како спрема своите родители. Овие односи кои се создаваат меѓу детето и родителот претставуваат образец за човечките односи за цел живот. Во согласност со него детето создава нови обрасци со други луѓе надвор од кругот на семејството (Karog-Stanulović, 1985). Ако целта на родителите им е да одгледаат деца кои добро ќе функционираат во општеството, тие треба да умеат да одберат таков стил на воспитување кој ќе ги води кон реализација на оваа цел. Успешната социјализација претпоставува родителство кое се заснова на интимност со детето, но и на авторитет. Бидејќи за одвивање на процесот на интернализација потребно е родителот да ја зачува љубовта на детето кон него, најтешко е да се одреди мерката меѓу забраните и барањата, од една страна, и љубовта и поддршката, од друга страна (Todorović, 2005). Затоа, кога станува збор за функциите на семејството и неговата посредувачка улога помеѓу индивидуалното и општественото, се наметнува прашањето какво семејство и кој родителски стил најефикасно ги реализира психолошките цели на социјализацијата?

Како предмет на повеќе истражувања се јавува и социјализирачката функција на браќата/сестрите во семејството, која најчесто се проучува преку споредби на семејствата со едно и семејствата со две и повеќе деца. Имено, истражувањата покажуваат дека врз семејната динамика, покрај другите карактеристики, големо влијание има големината на семејството, конкретно, бројот на децата во семејството (Bornstein, 2002). Имајќи ги предвид специфичностите на семејството, како што е бројот на деца, многу често се дискутира на темата еднодетно семејство и се

поставуваат прашања за евентуалните разлики во однос на социоемоционалните вештини и способности меѓу единствените деца во семејството и нивните врстници кои потекнуваат од повеќедетно семејство, односно, кои имаат браќа/сестри.

1.1.2. Еднодетни и повеќедетни семејства

Еднодетното семејство некогаш претставувало реткост. Денес тоа е чест случај, особено во градските средини. И покрај тенденцијата за пораст на семејствата со само едно дете, сеуште преовладува мислењето дека доколку биологијата дозволува пожелно е да се имаат две или повеќе деца.

Познато е дека процесот на социјализацијата главно се одвива во микросистемот—семејство. Семејната динамика, родителските практики и развојот на децата во еднодетните нуклеарни семејства се различни од оние во повеќедетните семејства. Секое од овие семејства произведува мешавина од личносни карактеристики кои се пренесуваат и во периодот на рана зрелост (Pickhardt, 2008). За развој на социоемоционалните вештини и способности, покрај биолошката основа, во најголем дел придонесуваат родителството и врските родител-дете. Тие се учат преку набљудување на родителското однесување, топлината, љубовта, контролата, дисциплинските постапки кои ги применуваат родителите во однос на децата. Притоа не помалку важни се и хоризонталните односи кои постојат помеѓу браќата и сестрите во рамки на семејството (Cicirelli, 1995).

Дан (Dunn, 1985, 1988, 1992, 1993) ги испитувала ефектите на социјализација помеѓу браќата и сестрите. Според неа, тие меѓу себе си пружаат можност за соработка, натпревар, емпатија, агресија, лидерство, итн. Децата во поголемите семејства имаат повеќе извори на друштво, соиграчи и емоционална сигурност, но и зголемена одговорност во форма на задолженија или грижа за помалите браќа/сестри. Постарите браќа/сестри функционираат како тутори или супервизори на своите помлади браќа/сестри. Способноста да се разберат другите и да се разбере социјалниот свет е тесно поврзана со активностите и односите со родителите и другите деца во семејството. И покрај важноста на односот родител – дете за развојот на социоемоционалните вештини, сепак, не постои ефикасна замена за вистинските воспитни ситуации кои се создаваат меѓу браќата/сестрите во семејствата со повеќе деца (Dunn, 1993). Браќата/сестрите се дефинираат еден со друг, се подучуваат на разрешување конфликти, вештини кои подоцна се применуваат и на работните места,

во бракот и односите со другите луѓе. Преку споделувањето со браќата/сестрите се сузбива евентуалната склоност на детето кон себичност. Помеѓу браќата/сестрите се развива емоционален однос кој е вистинска драгоценост за цел живот и е најдобра подготовка за излегување во пошироката околина (Dunn, 1985).

Уште кон крајот на 19 век американскиот психолог Стенли Хол почнал да го проучува детето кое е единствено во семејството. Тој дошол до заклучок дека поединците кои немаат браќа/сестри имаат големи изгледи да бидат “чудни“, забележувајќи притоа дека да се биде единствено дете во семејството е “болест сама по себе“ (Hall, 1986; според Newman, 2011). Според Брус (Bruce, 1917; според Newman, 2011) единствените деца, без оглед на предностите кои ги покажуваат после раѓањето, во светот на возрасните влегуваат како хендикепирани и инфериорни во однос на другите деца. Адлер (Adler, 1964; според Newman, 2011), основачот на индивидуалната психологија, сметал дека единствените деца во семејството имаат потешкотии со независната активност и порано или подоцна стануваат бескорисни во животот. На нив се гледало како на себични, лошо прилагодени единки, неприродно зависни за нивната возраст - сфаќања кои се присутни и денес. Леман (Leman, 1985) укажува на тоа дека децата кои немаат браќа/сестри сметаат дека “светот се врти околу нив” и дека за тоа најмногу придонесува однесувањето на нивните родители. Во подоцнежните животни периоди овие деца имаат проблеми со воспоставувањето односи со другите луѓе, заради тоа што во периодот на детство немаат со кого и од кого да ги учат потребните социоемоционални вештини. Овие деца ги развиваат оние особини кои се карактеристични за децата чии родители применуваат пермисивен стил на родителство (Baumrind, 1996).

Гледиштата на посочените автори за децата без браќа/сестри опстојувале сè до 70 – тите години на 20 век кога почнува нова генерација на истражувања. Фалбо (Falbo, 1978), преку своите истражувања покажала дека единствените деца во семејството не се разгалени, осамени или несреќни во споредба со нивните врсници кои имаат браќа/сестри. Што се однесува до зрелоста, емоционалната стабилност и популарноста, во нејзините истражувања единците не се разликувале значително од нивните врсници кои имале браќа/сестри, а истото се однесувало и на развиеноста на социјалните вештини за кои родителите најмногу стравувале. Според неа, овие деца поминале барем дел од своето детство во игра со други деца или, пак, во градинки и центри за дневен престој каде имале можност за интеракција со врсниците и за одреден степен за

социјализација. Сепак, таа сметала дека, најмногу од сè, нејзините сознанија се поврзани со родителскиот стил, времето и можностите кои ги пружаат родителите. Овие деца искусуваат почести индивидуални интеракции со родителот и нивните односи со родителите се опишани како повеќе позитивни и исполнети со љубов, во споредба со децата кои имаат браќа/сестри. Исто така, се покажало дека единствените деца во семејството можат да бидат социјално понапредни и да покажуваат многу попозитивно однесување од децата кои имаат браќа/сестри. Во некои истражувања овие деца имале и подобра академска изведба во училиштето, отколку децата од повеќедетно семејство (Falbo & Polit, 1988). Њуман (Newman, 2001) смета дека детето кое нема браќа/сестри обично поминува повеќе време со своите родители и затоа има предност во мотивацијата и постигнувањето во однос на децата од повеќедетните семејства. Но, таа нагласува дека и децата од поголемите семејства имаат придобивки вклучувајќи го имањето соиграч, мачител, ривал, во споредба со децата кои растат и се развиваат сами во рамките на едно семејство. Ако брачниот пар одлучи да има едно дете, тие треба да се осигураат дека детето ќе има замена за брат/сестра од кои би учело емпатија, споделување, решавање конфликти (Newman, 2001). Според неа, иако единствените деца во семејството не се разликуваат многу од другите деца кои имаат браќа и сестри, сепак, во врска со нив секогаш ќе има согласувања и несогласувања, усогласеност и неусогласеност на мислењата.

Оттука, според истражувачите кои се занимаваат со проучување на единствените деца во семејството, да се биде единец не само што не е штетно, туку може да има и одредени придобивки (Falbo, 1978; Newman, 2001; Pickardt, 2008). Авторите посочуваат дека овие деца имаат поблиски односи со своите родители и дека стануваат уште поблиски во возрасниот период, во споредба со единките кои имаат браќа/сестри. Единците немаат соперници со кои треба да се натпреваруваат за родителското внимание и не се споредувани од страна на родителите (намерно или не) со другите деца во семејството. Бидејќи им се посветува големо внимание ги имаат сите услови рано да ги развиваат своите потенцијали (Pickardt, 2008). На крајот, според Њуман (Newman, 2011) многу е поважно родителството и стилот на родителство, отколку бројот на деца во семејството.

1. 2. РОДИТЕЛСКИ СТИЛОВИ

1.2.1. Родителското однесување и последиците врз децата

Тема на многу истражувања во последните неколку децении е влијанието на однесувањето на родителите врз развојот на децата. Истражувањата покажуваат дека односот помеѓу родителите и децата е темел за успешна социјализација на децата и за развој на здрава личност. Со својот релативно постојан начин на однесување во рамки на процесот на социјализација родителите фаворизираат или елиминираат некои облици на однесување кај своите деца (Todorović, 2005).

Богатата истражувачка литература зборува за тоа дека квалитетот на врските родител-дете, кои се карактеризираат со прифаќање (љубов) и отфрлање (недостаток на љубов) од страна на родителите е најголемиот предиктор на психолошкото функционирање и развој кај децата и кај возрасните. Според Рохнеровата теорија на прифаќање и отфрлање, родителското прифаќање и родителското отфрлање заедно ја формираат топлината - димензија или континуум на кој се наоѓаат сите деца, бидејќи сите имаат искусено повеќе или помалку љубов од страна на родителите. Димензијата топлина се однесува на квалитетот на афективната врска помеѓу родителите и нивните деца и на сите однесувања - физички, вербални и симболични кои родителите ги користат за да ги искажат своите чувства. Едната страна на континуумот се карактеризира со родителско прифаќање кое се однесува на топлината, афекцијата, негата, грижата, поддршката или едноставно љубовта која родителите ја чувствуваат и искажуваат спрема своите деца. Другиот крај, пак, на континуумот е обележан со родителското отфрлање, кое се однесува на отсуството или значителното повлекување на сите претходно споменати чувства и однесувања и со присуство на различни, штетни, физички и психолошки однесувања и чувства. Според оваа теорија, искусувањето на родителско отфрлање е една од основните причини за социјални, емоционални, бихевиорални и социјално-когнитивни проблеми во развојот на децата, адолесцентите и возрасните, без оглед на разликите во полот, етничноста, расата, јазикот, социокултурната позадина и др. (Rohner, 1986).

Зиемска (Ziemska, 1973; според Todorović, 2005), посебно ја истакнува негативната улога на отфрлањето, избегнувањето, претераните барања и претераната заштита на децата кои родителите свесно или несвесно ги спроведуваат.

Детето кое се чувствува отфрлено од своите родители покажува однесување кое се карактеризира или со одбранбена независност или со емотивно повлекување. Детето е исполнето со лутина и со страв од нови отфрлувања, а во екстремни случаи на отфрлање манифестира апатија, емотивно “слепило” или, пак, помала толеранција на стрес и поголема емотивна нестабилност во однос на децата кои се прифатени од нивните родители (Kuburić, 1996; според Todorović, 2005).

Во случај кога родителите ги избегнуваат односите со своето дете во периодот кога тоа е во состојба на потполна зависност од нив, доаѓа до осиромашување на емотивните врски, при што, на крај, тие се губат и исчезнуваат. После родителското избегнување детето не е способно за истрајност и сосредоточеност на наставата и учењето, недоверливо е и плашливо, лесно влегува во конфликт со своите врсници и со другите членови на семејството, станува неспособно за воспоставување трајни емотивни врски и покажува непријателско расположение спрема околината. Иако овие деца имаат силна потреба за прифаќање и за воспоставување блиски и топли односи со другите, истата не можат да ја задоволат поради стравот од нови ситуации и личности што е последица на чувството на пониска вредност. Всушност, постојано емоционално гладни, овие деца не се способни за воспоставување на трајни емоционални односи и трагаат за нови минливи врски (Vinterbottom, 1952; според Todorović, 2005).

Ако родителите поставуваат неумерени барања пред детето, а притоа се и критички настроени и имаат чести замерки, детето губи доверба во своите способности. Тоа станува несигурно, пречувствително, опсесивно, лекомислено, сугестибилно, тешко прилагодливо, со слаба желба за успех и постигнување и со склоност кон фрустрации и нестабилна емотивна рамнотежа. Честите пораки од типот “немој” го казнуваат обидот за осамостојување и постигнување саморегулација.

Претераната заштита и разгалување од страна на родителите го забавува психосоцијалното созревање на децата. Преосетливите и анксиозни родители често ги презаштитиуваат своите деца. Ваквите деца се себични, дрски, вообразени и поставуваат претерани барања пред родителите. Во отсуство на родителите овие деца покажуваат несигурност и вознемиреност. Презаштитиувањето и претерувањето во обезбедување оптимални услови во околината во која децата живеат, посебно во периодот на адолесценција доведува до појава на конформизам, недостаток на амбиција,

несигурност, ниско себепочитување, зависност и воглавно амбивалентност во однос на осамостојувањето (Vinterbottom, 1952; според Todorović, 2005).

Претераната сосредоточеност врз детето, исто така, не е без последици врз неговото психичко здравје. Постојаното надгледување на однесувањето и доживувањето на децата може да предизвика преосетливост на нервниот систем. Од друга страна, пак, претераната незаинтересираност и оддалеченост од детето ги остава незадоволени потребите за љубов, внимание и наклонетост. Детето се чувствува незащитено од своите родители и во својот дом се чувствува напуштено. Тоа чувство на осаменост може да предизвика потполно или делумно заостанување во развојот на емоциите како и неспособност за трајно врзување со други лица (Vinterbottom, 1952; според Todorović, 2005).

1.2.2. Димензии на родителското однесување

Постојат различни теориски и методолошки пристапи, како и голем број фактори кои влијаат врз родителското однесување, но истражувањата укажуваат на значајна временска стабилност на индивидуалните разлики во однесувањето на родителите спрема нивните деца (Collins & Russel, 1991). Резултатите од истражувањата упатуваат на постоење две темелни димензии на родителското однесување: *емоционалност и контрола* (Darling & Steinberg, 1993; Peterson & Rollins, 1987 според Sussman, Steinmetz & Peterson, 1999).

Димензијата *емоционалност* е биполарна димензија која се однесува на емоциите кои родителот ги доживува и покажува во интеракциите со детето. На едниот крај на димензијата се наоѓа емоционалната топлина, а на другиот емоционалното студенило. Емоционално топлите родители ги прифаќаат своите деца, им даваат поддршка, разбирање, внимание и грижа. Како техники за дисциплинирање користат објаснување, охрабрување и пофалби. Емоционално студените родители го занемаруваат и отфрлаат своето дете, непријателски се расположени кон него и често го критикуваат и казнуваат. Голем број автори ја наведуваат емоционалната топлина како аспект на семејната средина која најмногу влијае врз развојот на детето (Becker, 1964; Franz, McClelland & Wienberger, 1991; Kandel, 1990; Sears, Maccoby & Levin, 1957; според Vander-Zanden, 1993).

Димензијата *контрола*, која исто така е биполарна, се однесува на оние однесувања кои родителите ги користат во интеракцијата со децата за да ги менуваат нивните однесувања и внатрешни состојби (Peterson & Rollins, 1987; според Sussman, Steinmetz & Peterson, 1999). На едниот крај се постапките на цврста контрола на детското однесување, а на другиот се постапките на слаба контрола. Родителите кои применуваат цврста контрола строго го контролираат однесувањето на детето и придржувањето кон правилата кои му се поставени. Родителите кои користат слаба контрола на детето му поставуваат малку правила во врска со однесувањето, малку го надгледуваат неговото однесување и му даваат голема слобода. Истражувањата (пр. Becker, 1964; според Vander-Zanden, 1993) покажале дека родителските однесувања кои се наоѓаат на двата пола на димензијата контрола можат да бидат ризични фактори за развојот на детето. Премногу цврстата контрола може да доведе до зависност, субмисивно однесување, намалена мотивација за постигнување и потисната хостилност, додека преблагата контрола може да резултира со агресивно и недоследно однесување.

Некои автори се обиделе да дефинираат и поддимензии на димензијата контрола. Поновите истражувања (пр. Barber, Olsen & Shargle, 1994; Steinberg, Lamborn, Dornbusch & Darling, 1992; Darling & Steinberg, 1993), укажуваат на постоење две одвоени и ортогонални димензии на родителската контрола: *психолошка контрола* и *бихевиорална контрола*. Тие се разликуваат по целите кои родителите сакаат да ги постигнат со нивната примена. Примената на психолошката контрола има за цел контролирање на психолошкиот свет на детето, додека пак со примената на бихевиорална контрола родителите настојуваат да го контролираат детското однесување, посебно непожелните облици на однесување.

Развојот на детето бара одреден степен на психолошка автономија за да може детето преку различните социјални интеракции да развие независност и самостојност. Претераната психолошка контрола го оневозможува процесот на индивидуација на детето и доведува до развој на психолошка зависност, недоверба во сопствениот идентитет и изразен страв од губење на поврзаноста со родителите. Соодветниот развој исто така бара одреден степен на бихевиорална регулација за да детето научи дека социјалната интеракција вклучува правила на однесување и има одредена структура

која треба да се следи за да успешно се вклучи во социјалната мрежа (Barber, Olsen & Shargle, 1994).

1.2.3. Стили на родителско однесување

Родителскиот воспитен стил подразбира процена со кои воспитни постапки родителите на најдобар начин ќе ги остварат своите воспитни цели, без притоа да се наруши емоционалниот однос кој го имаат спрема детето, што значи дека постапката произлегува или од базичното чувство на прифаќање и љубов или од отфрлувањето и условната љубов (Piorkowska – Petrovic, 1990; според Todorović, 2005, стр. 25).

Воспитниот стил родителот го формира рано и тој се протега низ целото детство и целата младост на единката. Иако со промената на развојните потреби на детето и родителите се менуваат и воспитните цели и дисциплински барања, сепак емоционалниот однос кој се наоѓа во основата на воспитувањето ја задржува својата постојаност.

Интересот за проучување на родителските стилови и воспитните постапки, како и нивните последици врз емоционалниот развој на децата е многу стар. Во 1935 година Канер (Kanner 1935; според Todorović, 2005) ја направил првата поделба на родителските стилови. Во текот на наредните децении понудени се и нови класификации на родителските воспитни постапки, ставови и видови на нега (пр. Roe & Siegelman, 1963; Schaefer, 1959; Shaffer, 1994; Baumrind, 1971; Rohner, 1975; Maccoby & Martin, 1983). Во повеќето од нив основната цел е од мноштвото манифестации на родителскиот пристап, да се издвојат помал број фактори и димензии, кои би ја олесниле класификацијата на родителското однесување. Повеќето автори, ги издвојуваат двете основни димензии:

- Емоционален тон, емоционална топлина и прифаќање, од една страна, и отфрлање на детето, од друга страна; и
- Автономија наспроти контрола на детското однесување.

Освен на ниво на димензии, односот родител-дете може да се разгледува и на ниво на стилови на родителско однесување, кои претставуваат комбинации на тие

димензии. Две најпознати класификации на родителските стилови дале Мекоби и Мартин (Maccoby & Martin, 1983) и Баумринд (Baumrind, 1971).

Дијана Баумринд (Baumrind, 1971) наведува три различни родителски стила: *авторитативен, авторитарен и попустлив* (пермисивен) стил.

Родителите со *авторитативен стил* на воспитување ги насочуваат детските активности на рационален и целисходен начин. Авторитативниот родител поттикнува вербална комуникација, ги објаснува причините за своите постапки и го сослушува детето кога има приговори на родителските постапки и барања. Високо се вреднуваат и волјата на детето и дисциплината. Родителот се придржува и ја спроведува својата перспектива како возрасен, но ги препознава и детските индивидуални интереси и потреби. Ги уважува моменталните детски квалитети, но исто така поставува стандарди за идното однесување на детето. Обликувањето на детското однесување го прави со режим на поткрепување и на тој начин ги постигнува своите цели, но своите одлуки не ги засновува врз групен консензус или само врз индивидуалните детски желби. Авторитативните родители поставуваат јасни правила за однесување и јасни барања, но со објаснување на причините поради кои применуваат одредена воспитна постапка. Секогаш го земаат предвид развојниот период и развојните можности на детето. На тој начин се постигнува развој на автономијата кај детето и слободно изразување на неговите идеи.

Родителите со *авторитарен стил* ги обликуваат, контролираат и евалуираат однесувањата и ставовите на детето во согласност со стандардите за однесување, при што најчесто станува збор за апсолутен стандард, теолошки мотивиран и формулиран од страна на повисок авторитет. Родителот ја вреднува послушноста и користи казнени и насилни мерки за спречување на самоволието кога детските акции или верувања се спротивни на тоа што тој го смета за правилно однесување. Авторитарниот родител верува дека детето треба да се држи на свое место, верува во рестрикција на неговата автономија и смета дека преку поставување на домашни обврски на детето ќе му всади почит кон работата. Го наградува одржувањето на редот и традиционалната структура како високовреднувани цели. Не поттикнува вербална комуникација, верувајќи дека детето треба да го прифати неговото мислење и неговите ставови (Baumrind, 1971). Помеѓу авторитарните родители и нивните деца постои однос на подредени и

надредени. Ваквите родители максимално го контролираат детското однесување и очекуваат безусловна послушност. Користат строги техники на дисциплинирање кои вклучуваат и физичко казнување. Притоа не се земаат предвид потребите и правата на детето. Авторитарното воспитување се одликува со натпросечно изразена контрола, често неприлагодена на возраста на детето и со ниска топлина. Се форсира дисциплина и барање на моментална послушност. Методите на убедување и наградување речиси и да не се користат (Todorović, 2005).

И авторитативниот и авторитарниот родителски стил подразбираат цврста контрола на детското однесување. Разликата меѓу нив е во димензијата емоционалност и во видот на контрола кој го користат. Авторитативните родители повеќе користат бихевиорална контрола. Авторитарните родители заедно со бихевиоралната применуваат и психолошка, дисфункционална контрола, со што го оневозможуваат развојот на автономијата кај детето (Darling & Steinberg, 1993).

Родителот со *пермисивен стил* на воспитување се однесува на неказнувачки, прифатлив и афирмативен начин кон импулсите, желбите и активностите на своите деца. Пермисивниот родител се консултира со своето дете за сите одлуки и дава објаснувања на семејните правила. Поставува малку барања во врска со одговорноста на детето во домаќинството и во врска со неговото уредно однесување. Себеси се претставува како извор кој детето може да го користи по своја желба, а не како активен агенс одговорен за обликување и менување на идното однесување на детето. Му дозволува на детето само да си ги регулира сопствените активности колку што е можно повеќе, не практикува контрола и не поттикнува почитување на надворешно дефинираните стандарди. Употребува причина и манипулација за да ја постигне посакуваната цел, но не и отворена моќ (Baumrind, 1971). Пермисивните родители ја минимизираат контролата над детето, имаат ниски барања и општо прифаќање и топлина во односите. Постои неконзистентна дисциплина (Todorović, 2005).

Мекоби и Мартин (Maccoby & Martin, 1983) додаваат уште еден родителски стил. Според нив, попустливиот родителски стил кој е низок на димензијата контрола, не ги зема предвид разликите во емоционалноста на попустливите родители. Затоа тие разликуваат *авторитативен, авторитарен, пермисивен и незаинтересиран стил*.

Незаинтересираниот родителски стил се карактеризира со ниска контрола и ниска емоционална топлина. Родителите кои го практикуваат овој родителски стил не ги контролираат своите деца, индиферентни се спрема нивните секојдневни активности и не ги забележуваат деталите и потребите кои се значајни за среќата и развојот на децата (Todorović, 2005).

Овие четири стила се создадени со комбинација на спротивните полови на димензиите на родителското однесување. Авторитативниот стил го сочинува комбинација на емоционална топлина и цврста контрола. Авторитарниот го сочинуваат цврста контрола и емоционално студенило. Пермисивниот родителски стил е комбинација од емоционална топлина и слаба контрола, додека незаинтересираниот стил настанува со комбинација на слаба контрола и емоционално студенило (Todorović, 2005).

Кои квалитети ги развиваат различните родителски стилови кај децата?

Според Баумринд (Baumrind, 1967) **авторитативното родителство** ги развива: диспозициите за среќа, самоувереноста кај децата во врска со способноста за совладување на задачите и учење нови вештини, емоционалната регулација, придонесува за помала ригидност во врска со половите црти (пр. сензитивност кај момчињата и независност кај девојчињата), води кон добро развиени социјални вештини.

Авторитарното родителство: развива диспозиции за анксиозност, повлеченост и отсуство на среќа, придонесува за појава на сиромашни реакции на фрустрација кај децата (девојчињата обично реагираат со откажување, а момчињата стануваат изразено груби), самопочитувањето е ниско, се јавуваат потешкотии во социјални ситуации, од една страна, а од друга страна, овој родителски стил поттикнува добар успех во училиште и ја намалува веројатноста децата да се вклучат во антисоцијални активности (вандализам, користење на оружје, злоупотреба на алкохол и дрога).

Пермисивното родителство: доведува до слаба емоционална регулација (овие деца не се контролираат), кога не им се исполнуваат желбите децата се однесуваат бунтовнички и пркосно, не покажуваат упорност при извршување на задачите, имаат

сиромашни социјални вештини, покажуваат несигурност поради недостаток на граници и насочувања и имаат склоност кон антисоцијални однесувања.

1.3. ЕМПАТИЈА

1.3.1. Определување на поимот емпатија

Емпатијата, како една од основните човечки способности, има голема важност за воспоставување на интерперсонални односи во различни ситуации, олеснувајќи му го снаоѓањето на поединецот во социјалната средина. Способноста за емпатија е важен дел од социјалниот и емоционалниот развој кој влијае врз однесувањето на единката кон другите луѓе, овозможувајќи подобрување на нивната благосостојба и зголемување на квалитетот на социјалните односи.

Емпатијата подразбира грижливост, алтруизам и сочувствување. Оваа социоемоционална вештина е неопходна во едно општество, бидејќи им овозможува на луѓето да живеат заедно со меѓусебно почитување. Коренот на социјално пожелното, алтруистичко однесување лежи во емпатијата, во способноста да се “читаат” емоциите на другите. Таа игра главна улога во процесот на станување на социјално компетентна личност со значајни социјални врски (Goleman, 1995).

Терминот *емпатија* прв го вовел американскиот психолог Тиченер во 1909 година. Според Тичнеровата теорија, емпатијата потекнува од еден вид физичка имитација на туѓата болка, која потоа предизвикува исти чувства како кај другото лице. Во текот на 20 век терминот сè повеќе е аплициран во контекст на интерперсоналните врски, како вештина која се наоѓа во нивната основа.

Во првата половина на 20 век идејата за емпатија била актуелна во различни области на општествените науки, а кога станува збор за психологијата, се појавува во различните теории на личноста, како што се теориите на Фројд, Адлер, Олпорт итн. Во осумдесеттите и деведесеттите години емпатијата сè повеќе ја истражуваат социјалните и развојните психолози, најчесто како објаснување за алтруистичкото однесување. Имајќи ја предвид широката распространетост на овој феномен не треба да зачудува мноштвото несогласувања кои се појавиле во врска со начинот на користење на овој поим.

Според Поповски (2005), во психолошката литература постојат три тенденции во дефинирањето на емпатијата. Едни автори ја разгледуваат како когнитивен феномен, други како емоционална реакција, а трети како сложен конструкт кој

вклучува и когнитивни и емоционални реакции. Кога емпатијата се разгледува како когнитивен феномен, најмногу се нагласува важноста на когнитивните процеси и нивните исходи, при што се смета дека појавата на емпатија е условена од заземањето туѓо гледиште и од способноста за препознавање на емоционалните состојби на другите. Според Хоган (Hogan, 1969; според Поповски, 2005), претставник на оваа тенденција, емпатијата е интелектуално или имагинативно разбирање на состојбата на друг, без вистинско доживување на неговите чувства.

Кога емпатијата се определува како емоционална реакција, обично се мисли дека таа е викариска емоционална реакција, споделена, посредно доживеана, при што или не се говори или сосема малку се говори за улогата на когнитивните процеси. Емпатијата е викариска емоционална реакција што е идентична или многу слична на емоционалната реакција на друго лице (Eisenberg & Fabes, 1991; според Поповски, 2005).

Од когнитивно-афективните определби на емпатијата како највлијателни се појавуваат две интегративни когнитивно-афективни тенденции. Во првиот од овие модели стои дека за јавувањето на емпатија потребно е постоење на одредена респознивност односно, афективна способност да се доживеат чувствата, когнитивни способности да се дискриминираат афективните знаци на другите луѓе и зрели когнитивни способности заслужни за заземање туѓо гледиште и улоги на друго лице (Feshbach, 1975, 1978; според Maher, 1986). Во другиот модел, формулиран од страна на Хофман (Hoffman, 1982, според Eisenberg, 1982; Hoffman, 1984; според Izard, Kagan & Zajonc, 1984) стои дека емпатиското однесување примарно е афективно, но се трансформира со развојот на когнитивниот систем на поединецот.

За разноликоста во дефинирањето на емпатијата, како и за разликите во операционализацијата на емпатијата како варијабла зборува и целата постоечка низа на начини за нејзино мерење. Што се подразбира под емпатија зависи од специфичните теориски позиции и со неа поврзаните процедури на мерење. Таквата парцијализација го отежнува формулирањето на општите заклучоци во врска со природата на емпатијата и функцијата која ја има во социјалните односи. Повеќето автори се обиделе да дадат експлицитна, обично, дескриптивна дефиниција на овој феномен, но

бидејќи разликите во однос на природата и функционирањето на емпатијата се многу изразени, јасно е дека и самите дефиниции ќе бидат многу дивергентни.

Во секој случај, она околу што веќе постои согласност е дека емпатијата е комбинација на когнитивни и емоционални процеси и дека овие две компоненти се меѓусебно испреплетени и се наоѓаат во одредена рамнотежа. Ако е пренагласена когнитивната компонента, секој обид за разбирање и соживување со другото лице ќе претставува само интелектуален обид за разбирање на неговата состојба кој без емоционалната компонента не е доволен за појава на емпатија. Доколку, пак, е пренагласена емоционалната компонента, може да дојде до губење на границата меѓу себе и другото лице, што го отежнува разбирањето и појавувањето на емпатија. Во согласност со ова, во прифатливата дефиниција за емпатија не би требало да постои нагласување на ниту една од споменатите компоненти (Raboteg-Sarić, 1995).

Прашањето за тоа дали емпатија може да се определува само како емоционален или когнитивен феномен, или како феномен што ги вклучува и едните и другите реакции го разгледува и Дејвис. Според Дејвис (Davis, 1996; според Поповски, 2005) ако емпатијата се дефинира само како емоционална реакција, тогаш заземањето туѓо гледиште не би претставувало емпатија. Или, пак, ако емпатијата се дефинира само како доживување на слична емоција, тогаш доживувањето на неслични емоции не би било од никаква важност и интерес. Дејвис, како и Хофман, претпочита да ја разгледува и испитува емпатијата како сложен феномен кој вклучува различни конструкти кои се однесуваат на реакциите на поединецот на доживувањата на друг. Оттука, во ова истражување *под емпатија ќе се подразбира сложен феномен составен од когнитивни и афективни реакции на поединецот.*

1.3.2. Развој на емпатијата

Емпатијата се развива рано и брзо. Според Хофман (Hoffman, 1977), плачот и неугодноста на бебињата, кои се јавуваат како одговор на плачот на други бебиња, претставува рана афективна ориентација кон други лица и истата е конституционално заснован ран претходник на емпатијата. Иако ваквиот примитивен емпатиски одговор може да сугерира дека луѓето имаат инхерентен капацитет да одговорат на очигледните знаци на неудобност на другите луѓе, сепак раните социјализирачки

искуства несомнено влијаат врз тоа ваквиот капацитет да биде пригушен или да се развие во тек на детството.

Првата перспектива која во развојната психологија силно влијаела врз истражувањата на развојот на емпатијата, е инспирирана од Пијажеовата развојна теорија. Според ова гледиште, капацитетот за емпатиско реагирање зависи од развојот на одредени когнитивни способности кои вклучуваат константност на објектот, способност да се диференцираат сопствените и туѓите психолошки атрибути и способност да се заземе гледиштето на друга единка (Shantz, 1975; според Hetherington, 1976; Greenspan, Barenboim, & Chandler, 1976; Feshbach, 1978; според Maher, 1986). Со оглед на тоа дека на децата им недостасуваат различни способности кои ги бара емпатијата, веројатно таа и не се јавува пред поаѓање на училиште.

Другата перспектива во проучувањето на емпатијата застапена е во новите истражувања на раниот социоемоционален развој и значајна инспирација наоѓа во Болбиевата теорија (Waters, Wipman & Sroufe, 1979; Campos et al., 1983; според Mussen, Haith & Campos, 1983). Според оваа перспектива, бебето и малото дете се високо мотивирани и респонзивни социјални партнери кои го разбираат туѓото емоционално искуство многу рано – од својот прв роденден. Од средината на втората година децата стануваат посоефицирани и реагираат на туѓите емоционални искуства со широк опсег на просоцијални иницијативи често проследени со вербално изразување на симпатија (Thompson, 1988).

Третата перспектива, која воедно е и најпрецизна во формулирањето на низа меѓучекори, кои резултираат со способност за емпатија кај возрасните, ја создал Хофман (Hoffman, 1987; според Eisenberg & Strayer, 1987), кој смета дека емпатиското однесување е примарно афективно, но се трансформира со развојот на когнитивниот систем на детето. Врз емпатијата влијае доживувањето на растечкото разбирање на раздвоеноста на селфот од другите, како и доживувањето на растечкото разбирање на идентитетот на другите единки. Соединувањето на емпатискиот афект и социјално-когнитивниот развој донесува четири нивоа на емпатијата:

1. *Глобална емпатија* – во најголемиот дел од првата година знаците на непријатност кои се јавуваат при магловитата перцепција на другите се измешани со непријатни чувства кои се емпатиски побудени во селфот.

Бебињата понекогаш може да се однесуваат како на нив да им се случило тоа што му се случило на некој друг.

2. *Егоцентрична емпатија* – со константноста на објектите и постепената појава на доживувањето на другиот како физички одвоен од селфот, детето може да биде свесно дека другата единка, а не самото тоа, е во невоља. Сепак, туѓиот внатрешен стрес останува непознат и се претпоставува дека е идентичен со сопствениот.
3. *Емпатија за туѓите чувства* – Со почетокот на заземање улоги околу 2.-3. година детето станува свесно дека чувствата на другите може да се разликуваат од неговите чувства и дека тие се засновани врз нивните сопствени потреби и интерпретации на настаните. После тоа детето станува осетливо на знаците кои укажуваат на тоа што другата единка навистина чувствува. Со развојот на јазикот децата стануваат способни да емпатизираат со многу покомплексни чувства. Конечно децата можат да бидат емпатиски разбудени и со информација за нечие страдање дури и во отсуство на единката која страда и доживува болка. Тоа води кон четвртото најнапредно ниво.
4. *Емпатија со туѓите животни услови* – Во доцното детство и адолесценцијата благодарение на растечкото сфаќање на себе и другите како луѓе со одвоени и континуирани истории и идентитети, детето станува свесно дека другите чувствуваат задоволство и болка не само во моменталната ситуација, туку и во многу подолги временски интервали. Детскиот емпатиски одговор може да се интензивира кога ќе сфати дека туѓата вознемиреност не е минлива, туку хронична. Емпатиската вознемиреност може да се однесува и на ментална репрезентација на несреќата на цели групи или класи луѓе (сиромашни, ментално заостанати итн). Ова ниво на емпатија дава и мотивациона основа, посебно во адолесценцијата за развој на одредени морални и политички идеологии кои се фокусираат врз ублажување на незгодите на несреќните групи.

Според начинот на кој Хофман го осмислува развојот на емпатијата, очигледно е дека станува збор за сложен феномен, чии манифестации, особено кај постарите деца и кај возрасните, претпоставуваат вклученост на повеќе когнитивни процеси. Според теоријата на динамичка интеграција (Labouvie – Vief, 2009), емоционалните

репрезентации, кои се засновуваат на основните когнитивни репрезентации, се развиваат од едноставни шеми до сложени и интегрирани репрезентации, процес во кој голема улога има искуството. Значи како резултат на когнитивниот развој се развиваат емоционалните репрезентации и функции притоа покажувајќи суптилно зголемување во периодите на зрелост поради акумулација на искуство (O'Brien, Konrath, Gruhn & Hagen, 2012).

1.3.3. Улогата на семејството во развојот на емпатијата

За развојот на емпатијата, покрај генетиката, невралниот развој и темпераментот, значајно придонесуваат родителството и врските родител-дете. Емпатијата е подложна на различни социјални и ситуациски влијанија кои низ процесот на социјализација доведуваат до постепени квалитативни и квантитативни промени. Од сите нив, најизразено влијание имаат родителите. Како што позитивните искуства можат да го охрабрат развојот на емпатијата, така од децата кои се третирани на суров начин, без љубов, се очекува дека ќе демонстрираат помала сензитивност и свесност за чувствата на другите. Практиките на воспитување на децата се под влијание на многу фактори, од кои за нас од посебен интерес е бројот на деца во семејството.

Поради тоа што се примарен фокус на родителското внимание, единците го искусуваат семејството како свет во чиј центар се наоѓаат самите тие, свет кој ротира околу нивните потреби. На тој начин единците лесно доаѓаат до заклучок дека кон нив така треба да се однесува и целиот универзум. Овие деца стануваат толку егоцентрични што понекогаш не ги ни забележуваат другите, а она што се случува околу нив го проценуваат и реагираат во зависност од тоа дали самите тие се засегнати од случувањата или не. Ваквата егоцентричност резултира со недоток на способност за емпатија (Pickhardt, 2008). Според Шафер, Кларк и Јеглич (Schaffer, Clark, & Jeglic, 2009) пермисивниот родителски стил во еднодетните семејства е причина за ниските нивоа на когнитивна и емоционална емпатија кај единците кои не покажуваат грижа за чувствата и искуствата на другите лица од нивната околина. За разлика од пермисивниот, авторитативниот родителски стил промовира позитивен развој на емпатијата кој е поврзан со позитивно социјално однесување во адолесценцијата и периодите на зрелост.

Освен родителското однесување за развојот на емпатијата се важни и интеракциите помеѓу браќата/сестрите во рамки на семејството. Во секојдневните заеднички активности браќата и сестрите практикуваат соработка и меѓусебно помагање на тој начин учејќи како да водат сметка за друг и што значи да се биде посветен и верен на друга единка (Поповски, 2005). Уште Пијаже во 1965 год. (Piaget, 1965; според Zahn-Waxler, Iannotti & Chapman, 1982) ја опишал социјалната реакција меѓу децата, посебно во средното детство, како клучна за развојот на моралот, на просоцијалното однесување, на вештината на прифаќање улоги и чувствителност спрема другите. Сметал дека до тоа доаѓа како резултат на зголемениот реципроцитет и рамноправност кои ги карактеризираат меѓусебните односи на децата. Способностите за помагање, споделување и соработка, во најголем дел, се развиваат низ интеракциите со други деца. Постојат повеќе причини поради кои се смета дека браќата/сестрите го поттикнуваат развојот на емпатијата и на просоцијалното однесување, при што нивните улоги се разликуваат од улогите кои ги имаат возрасните. Меѓусебните интеракции помеѓу децата создаваат голем број можности за развој на емпатијата, кои се разликуваат од оние можности кои се јавуваат при интеракциите со возрасните. Некои од ситуациите кои го поттикнуваат развојот на емпатијата се, на пример, споделувањето на играчките, соработката во контекст на различни игри, како и ситуациите во кои е потребно пружање помош на повредениот брат/сестра. Понатаму, некои однесувања кои укажуваат на вознемиреност, на пример, плачењето, кај децата се многу почести и поизразени отколку кај возрасните, па на тој начин децата имаат можност да го научат и толкувањето на невербалните знаци кои укажуваат на чувствата на другите (Zahn-Waxler, Iannotti & Chapman, 1982).

Присуството на браќа/сестри во семејството го поттикнува развојот на когнитивната емпатија со стимулирање на развојот на “теоријата на умот” преку различните форми на конверзација и социјална интеракција помеѓу децата (McAlister & Peterson, 2007). Нагласувајќи ја важноста на квалитетот на интеракциите меѓу браќата/сестрите Катинг и Дан (Cutting & Dunn, 1999; според Cassidy, Fineberg, Brown & Perkins, 2005), укажуваат на тоа дека имагинативните игри во повеќедетните семејства, во тек на кои децата ја игнорираат реалноста и практикуваат заземање туѓо гледиште, се важен механизам за развој на “теоријата на умот”.

Децата кои се единствени во семејството, добиваат неподелено внимание од нивните родители што би требало да придонесе за развојот на емпатијата кај нив, од причина што и родителите служат како социјализатори кои го поттикнуваат развојот на емпатијата. Значи, поголемото внимание од родителите би требало да резултира со повисоко ниво на емпатија. Но, овие деца се лишени од можноста за развој на емпатија низ интеракциите со браќата/сестрите. Нивната интеракција повеќе е насочена кон возрасните, поради што ваквите деца најчесто имаат улога на приматели, а не на даватели на помош (Zahn-Waxler, Lannotti & Chapman, 1982).

Заради тоа, во последно време, многу често се поставуваат прашања за евентуалните разлики во однос на емпатијата меѓу единствените деца во семејството и нивните врсници кои потекнуваат од повеќедетно семејство.

1.4. САМОРЕГУЛАЦИЈА

1.4.1. Определување на поимот саморегулација

Покрај емпатијата, друг важен квалитет на човекот е *саморегулацијата*. Саморегулацијата е предмет на истражување на психологијата повеќе од еден век. Во последните две декади во психологијата постои зголемен интерес за емоционалноста на човекот и за начините на кои поединците ги искажуваат емоциите и управуваат со нив (пр. Cole, Martin, & Dennis, 2004; Eisenberg & Fabes, 1992; според Clark, 1992; Garber & Dodge, 1991). Ваквиот интерес се должи на зголемувањето на бројот на развојни истражувања и на теоретските сознанија според кои важна компонента за успешниот развој на децата е учењето како да ги регулираат емоционалните одговори и со нив поврзаните однесувања на социјално прифатливи и адаптивни начини (Denham et al., 2003; Eisenberg, Spinrad, & Morris, 2002; Halberstadt, Denham, & Dunsmore, 2001). Аспектите на саморегулација се важен дел за разбирање на свесните (Michel & Ebbesen, 1970), несвесните (Fitzsimmons & Bargh, 2004), емоционалните (Calkins & Johnson, 1998), самоопределувачките (Deci & Ryan, 2002) и просоцијалните (Eisenberg, Wentzel & Harris, 1998) однесувања (Lerner, Lamb & Freund, 2010).

Саморегулацијата го зголемува степенот на флексибилност и способноста за адаптација на човекот овозможувајќи му да ги приспособува своите активности на голем број социјални и ситуациони барања. Таа ја поставува “социјалната свест” над себичните импулси, придонесувајќи на тој начин луѓето да го прават она што е правилно, а не она што сакаат да го прават (Baumeister & Bushman, 2008). Саморегулацијата е важна за човечкиот опстанок и таа е директно поврзана со социјалното прифаќање (Zimmerman & Schunk, 2001). Таа обезбедува придобивки и за поединецот и за општеството. Според повеќето автори (пр. Baumeister, Heatherton, & Tice, 1994; Duckworth & Seligman, 2005; Shoda, Mischel, & Peake, 1990; Tangney, Baumeister, & Boone, 2004; Wolfe & Johnson, 1995), добрата самоконтрола придонесува за доаѓање до посакуваните цели, вклучувајќи ги тука реализирањето на задачите, училишниот и работниот успех, популарноста, менталното здравје и прилагодувањето, како и добрите интерперсонални врски (Baumeister & Vohs, 2007).

Поимот саморегулација до ден денес се употребува во различни контексти и со различни значења, поради што и авторите овој поим го дефинираат различно. Постојат различни дефиниции за саморегулацијата во областа на детскиот развој и едукацијата.

Во поширока смисла, терминот *саморегулација* најчесто се користи за да се означи *способноста на индивидуата да ги мониторира и модулира когницијата, емоциите и однесувањето заради постигнување на поставените цели или заради прилагодување кон когнитивните и социјални барања во специфична ситуација* (Berger, Kofman, Livneh & Henik, 2007, стр. 257).

Ајзенберг, Хофер и Воган (Eisenberg, Hofer & Vaughan, 2007; според Gross, 2007) ја сведуваат саморегулацијата само на нејзиниот емоционален аспект релевантен за модулација на емоциите и однесувањето кое ги придружува. Според Ајзенберг и Спинард (Eisenberg & Spinard, 2004), емоционалната саморегулација вклучува процеси на иницирање, избегнување, одржување или модулирање на појавувањето, формата, интензитетот и траењето на внатрешните емоционални состојби и однесувањата поврзани со нив, а сето тоа во функција на постигнување биолошка или социјална адаптација или постигнување на поставените цели. Саморегулацијата се определува и како ефикасност на способноста за извршно внимание да се инхибира доминантниот одговор и/или да се активира субдоминантен одговор, потоа способноста за планирање и способноста за утврдување на грешки (Rothbart & Bates, 2006; според Eisenberg, Damon & Lerner, 2006). Саморегулацијата вклучува способности за пренасочување и фокусирање на вниманието во зависност од потребите, способност за активација или инхибиција на некое однесување и способност да се вклучат и други егзекутивни функционални вештини потребни за да се интегрираат информациите, да се планира и модулира емоцијата и однесувањето (Posner & Rothbart, 2007).

1.4.2. Развој на саморегулацијата

Саморегулацијата се појавува со самото раѓање. Сите живи суштества имаат саморегулирачки механизми кои го насочуваат нивниот развој и нивната адаптација. Развојните модели на саморегулацијата (пр. Demetriou, 2000; Diaz & Fruhauf, 1991; Корп, 1982) се однесуваат на различните саморегулаторни задачи на кои се наидува на различна возраст (Raffaelli, Crockett & Shen, 2005). На пример, новороденчињата се соочуваат со предизвиците поврзани со физиолошката саморегулација (пр. координирање на циклусот на спиење и будност) и со рана модулација на емоциите (пр. самоутешување); доенчињата се соочуваат со прашањата на бихевиорална саморегулација, децата на предучилишна возраст почнуваат да го одложуваат задоволството.

Иако новороденчето е релативно беспомошно, потенцијалот за развивање на адаптивна контрола е присутен од раѓање. Раната саморегулација е примарно реактивна, но со матурацијата и искуството детето станува способно за проактивна, планска и свесна контрола. При тој премин од надворешна кон внатрешна контрола голема улога имаат биолошките, когнитивните и социјалните влијанија (Николоска, 2002). Со помош од околината детето стекнува контрола над сензомоторниот, емоционалниот и когнитивниот систем и е способно за насочување на однесувањето и на внатрешните мисловни процеси и за успешно влијание врз социјалната и физичка околина. Детството е период кога саморегулацијата се развива брзо формирајќи основа за подоцнежниот развој (Bronson, 2000).

Однесувањето на детето во најраната возраст е целосно контролирано однадвор, за да во тек на развојот постепено се интернализира. Саморегулацијата кај новороденчето е примитивна и вклучува рефлексни биолошки процеси кои имаат важна регулативна функција, при што новороденчето не е свесно за она што се случува околу него (Николоска, 2002). Во овој период новороденчињата почнуваат да ги прилагодуваат циклусите на возбуда, да реагираат на емоционалните експреси и да се фокусираат на специфични објекти. Во периодот на доенче, детето е веќе посамостојно. Доенчињата не само што ја зголемуваат способноста за исполнување на надворешните барања, туку почнуваат да се вклучуваат и да истражуваат во реализирањето на целисходни задачи (Kopp, 1982; Bronson, 2000; според Bronson, 2000). Капацитетите за насочување кон цели, за упорност и експресивност се појавуваат, но регулацијата останува тежок проблем за доенчињата, заради тоа што без соодветна помош тие не се способни да ги задржуваат и насочуваат импулсите, чија сила сеуште е поголема од пројавените капацитети за саморегулација. За да останат регулирани доенчињата бараат одговорна и конзистентна вклученост на родителите. Кога дијадичната врска родител-дете е заснована врз цврсти ограничувања и емоционална поддршка, довербата се продлабочува и појавените регулаторни системи зајакнуваат. Значи, доенчињата не се способни самостојно да ја модулираат возбудата и да ги инхибираат одговорите, но во рамки на поддржувачката врска со родителите се способни за “насочувана саморегулација” (Sroufe, Egeland, Carlson & Collins, 2005).

До третата година децата развиваат волеви однесувања и почнуваат да дејствуваат врз околината за да постигнат одредени цели, стануваат свесни за барањата

кои ги поставуваат возрасните и почнуваат истите да ги почитуваат. Тоа почитување на барањата на родителите и другите возрасни има одредени социјални последици (внимание и социјално одобрување за почитување и неодобрување за непочитување) важни за процесот на саморегулација. Јасни знаци на саморегулација за првпат се појавуваат околу третата година кога децата почнуваат да се спротивставуваат на секаква помош од возрасните, покажувајќи силен мотив самостојно да ги изведуваат активностите. Значајна улога за развојот на саморегулацијата има говорот, бидејќи сè до оваа возраст надворешната контрола е дадена преку вербални инструкции. Барајќи ја својата независност децата се обидуваат да ја преземат улогата на надворешни контролори и за тоа користат некои од регулативните команди на своите родители. Ова е знак дека вербалната контрола на однесувањето почнува да се движи кон самото дете (Николоска, 2002). Крајна фаза во овој развој настапува кога детето ја интернализира контролата насочувајќи го однесувањето со мисла, а не со збор. После третата година саморегулацијата почнува да се усовршува. Децата почнуваат да развиваат стратегии за спротивставување на големиот број искушенија со кои се соочуваат секој ден. Почнуваат да го учат и одложувањето на задоволството, откажувајќи се од помали, моментални награди во замена за подоцнежни, поголеми награди (Николоска, 2002). Исто така, почнуваат да развиваат просоцијални однесувања, како што се споделување и помагање (Kopp, 1982; Bronson, 2000, според Bronson, 2000).

Саморегулаторните вештини продолжуваат да се развиваат во тек на детството, бидејќи многу од когнитивните капацитетети поврзани со ефективната саморегулација кај возрасните (пр. долгорочно планирање, поставување цели) не созреваат до доцното детство или адолесценцијата (Bronson, 2000). Кон крајот на периодот на рано детство децата почнуваат да ги интернализираат вредностите и нормите со што самоконтролата станува уште подобра. Но, поради когнитивните ограничувања децата користат едноставни и конкретни стратегии за одложување на задоволството. Периодите на доцно детство и адолесценција се обележани со употреба на когнитивно апстрактни стратегии за одложување на задоволството, што е еден од показателите на развиеноста на саморегулацијата (Николоска, 2002).

Значи и теоретските модели и емпириските наоди укажуваат на тоа дека капацитетите за саморегулација се јавуваат во раното детство и продолжуваат да се развиваат и стабилизираат во тек на средното детство и адолесценцијата. Сепак,

саморегулирачките вештини не се целосно развиени сè до раната зрелост. Според теоријата на селекција, оптимизација и компензација јасно е дека развојот на саморегулацијата е поврзан со развојот на вниманието и инхибицијата кој се одвива во периодите пред адолесценцијата. Но, иако овие процеси достигнуваат зрело ниво кон крајот на детството, изведбата на покомлексни задачи продолжува да напредува низ адолесценцијата и раната зрелост. Развојот на саморегулацијата во периодот на зрелоста примарно вклучува фино подесување на веќе постоечката когнитивно-афективна архитектура. После детството и адолесценцијата таа е насочена кон долгорочни цели (Lerner, Lamb & Freund, 2010).

1.4.3. Улогата на семејството во развојот на саморегулацијата

Имајќи предвид дека најважна социјална средина на малите деца им е семејството, најзначајна улога во социјализацијата и експресијата на саморегулаторните вештини имаат родителите. Според Гролник и Фаркас (Grolnick & Farkas, 2002) постојат три средински димензии важни за развојот на саморегулацијата. Првата димензија е *поддршката за автономна контрола*. Тоа значи дека децата повеќе се саморегулираат доколку се почитуваат нивните мислења и доколку самите прават избори. Втората димензија е *структурата*. Со цел да се поддржи детската компетентност, родителите треба да даваат јасни упатства и правила коишто децата треба да ги следат. Третата димензија е *позитивната вклученост*. Тоа значи дека родителите треба да обезбедат топла и грижлива средина која ќе го поддржи чувството на поврзаност (Bornstein, 2002).

Родителите имаат влијание врз своите деца во тек на секој стадиум од животот. При минување низ овие стадиуми тие имаат важна улога во формирањето на саморегулацијата на емоциите и однесувањата на нивните деца (Shaffer & Kipp, 2010). Детската саморегулација на емоциите и однесувањето е поттикната од родителски стил кој се карактеризира со посветеност и чувствителност. Родителската толерантност на емоционалните експресији и поддршката на автономијата имаат длабоко позитивно влијание врз развојот на саморегулација кај децата (Grolnick & Farkas, 2002; според Bornstein, 2002). Родителите со родителски стил кој ја поддржува автономијата ги поттикнуваат своите деца да бидат самоиницијативни, независни при донесувањето одлуки и да бидат автономни индивидуи (Joussemet et al., 2008; Luycx, Soenens, Goossens, & Vansteenkiste, 2007). Според посочените автори авторитативниот

родителски стил позитивно корелира со социоемоционалните исходи кај децата. Рот и соработниците (Roth et al., 2009) укажуваат дека ваквиот родителски стил произведува млади возрасни кои при формирање на идентитетот имаат развиено чувство за правилен избор, покажуваат интегративна регулација на емоциите и високо ниво на истражување. Оттука, авторитативниот родителски стил не е поврзан само со позитивни емоционални исходи и развој на идентитетот, туку и со емоционална и бихевиорална регулација интернализирана во селфот.

Освен односот родител-дете, голема важност за развојот на саморегулацијата има и социјализаторската улога на браќата/сестрите. Тие не се само натпреварувачи за родителската љубов туку и поттикнувачи на социоемоционалниот развој на своите браќа/сестри. Врската помеѓу браќата/сестрите обезбедува основа за предизвикување различни емоционални реакции кај децата што значајно придонесува за развој на регулацијата на емоциите преку создавање услови за нивно менаџирање. Детето кое има макар само еден брат/сестра, низ интеракциите со него ќе ги развие сите оние вештини кои се важни за односите надвор од семејството (Mac Kinnon et al., 1997; McCoy et al., 1994; според Kapor-Stanulović & Petrović, 2006). Топлината присутна во односот меѓу браќата/сестрите ги прави позитивни и конфликтите помеѓу нив, бидејќи тие им овозможуваат вежбање на начините за решавање на конфликтни ситуации, а го поттикнуваат и развојот на емоционалната регулација и другите социоемоционални вештини, кои подоцна ќе бидат применувани и во други контексти надвор од семејството (Stormshak et al, 1996; според Desautels, 2008). Доколку врските со браќата/сестрите имаат толку големо влијание врз развојот на личноста на поединецот и врз развојот на социјалните и емоционални вештини, во кои спаѓа и саморегулацијата, се поставува прашањето дали децата кои се сами во семејството се оштетени поради тоа што немаат браќа/сестри?

1.4.4. Улогата на саморегулацијата во емпатскиот одговор

Во која било дискусија за емпатско реагирање треба да се направи разлика помеѓу видовите емпатски реакции. Бејтсон (Batson, 1991) најпрво разликувал емпатија и лична вознемиреност. Во неговите дефиниции емпатијата во основа била грижа ориентирана кон другите, а личната вознемиреност била одговор на емоциите или негативните состојби на другите, но ориентирана кон себе. Ајзенберг и сор. (Eisenberg, Shea, Carlo, & Knight, 1991; според Valiente et. al., 2004) прават

понатамошна дистинкција додавајќи ја симпатијата (емпатиската грижа) како афективен одговор кој произлегува од емпатијата, но може да произлезе и од когнитивното заземање туѓо гледиште или друго когнитивно процесирање, како што е повикување на информации од меморијата. Симпатијата се состои од чувства на тага и грижа за вознемирената личност и не значи доживување на истата емоција која ја доживува другото лице или пак, се очекува дека ќе ја доживее. Оваа дефиниција на Ајзенберг е слична со она што Бејтсон го дефинирал како емпатија. Личната вознемиреност, исто така, произлегува од изложеноста на состојбата на друго лице, но таа е непријатна, насочена кон себе, емоционална реакција на викариското доживување на емоциите на другото лице, која е поврзана со егоистичната мотивација да се подобри сопствената состојба.

Според Ајзенберг (Eisenberg, 1982) луѓето во одредени ситуации доживуваат емпатиско пренадразнување. Доколку емпатиското пренадразнување е непријатно, тогаш тоа се доживува како лична вознемиреност. Со други зборови, личната вознемиреност вклучува емпатиско надразнување кое е премногу високо и се доживува како непријатно со последично насочување на единките на сопствената вознемиреност, а не на вознемиреноста на другото лице. И симпатијата вклучува викариски индуцирана емоција, но овој викариски афект е доволно модулиран, така што не се доживува како непријатна вознемиреност. При силен стимулус и високо викариско надразнување за да се доживее симпатија најважна е саморегулацијата (Eisenberg & Fabes, 1992; според Clark, 1992).

Саморегулаторните процеси можат на неколку начини да придонесат за доживување симпатија. Прво, способноста да се фокусира вниманието и да се процесираат знаците релевантни за емпатија и симпатија се важни за доживување симпатија. Потоа, способноста да се модулира емоционалното надразнување преку пренасочување или рефокусирање на вниманието може да придонесе за модулирање на емпатиското надразнување и да превенира емпатиско пренадразнување (Derryberry & Reed, 2002). Извршното внимание вклучено во саморегулацијата е важно за интегрирање на информациите, планирање и извршување на други ментални активности кои можат да помогнат поединецот да ја интерпретира информацијата за другите и да се почувствува компетентен да се справи со негативните викариски емоции (Posner & Rothbart, 2007). Оттука, саморегулацијата може да ја зголеми

способноста на поединецот за просоцијално однесување засновано врз емпатија дури и во случај кога поединецот не е природно склон кон помагање.

Накратко, низ истражувањата пронајдено е дека саморегулацијата е поврзана со високо ниво на диспозициска симпатија (емпатиска грижа) и ниско ниво на лична вознемиреност. Токму поради сиромашната саморегулација во ситуациите кога други лица се наоѓаат во невоља и манифестираат негативни емоции, единците покажуваат високо ниво на лична вознемиреност што за последица има фокусирање на сопствената непријатна состојба, а не на состојбата на лицата во невоља (Bandastra, 2010). Индивидуалните разлики во способноста за саморегулација се поврзани со личната вознемиреност и емпатијата и кај децата и кај возрасните. Значи, способноста на поединецот да ги регулира сопствените емоции може да доведе до реагирање со симпатија на негативните емоции кај другите или со лична вознемиреност па дури и со лутина. Со оглед на тоа дека капацитетот за саморегулација се менува низ животните периоди, разумно е да се очекува дека емпатиските реакции ќе се менуваат заедно со возраста.

1.5. РЕЛЕВАНТНИ ИСТРАЖУВАЊА

Повеќето истражувачи (пр. Steinberg et al, 1992; Baumrind 1996; Leman 1985; Ziemska, 1973) сметаат дека разликите во родителскиот стил се една од причините за разлики во развојните исходи кај децата. Тие дошле до сознанија дека големината на семејството, поточно, бројот на деца во семејството, има влијание врз стилот на родителство. Според нив оттаму произлегуваат и разликите во применуваните родителски стилови во еднодетните и повеќедетните семејства, што има свои последици врз сите аспекти на развојот на децата. Така, родителите кои имаат само едно дете, плашејќи се нивното единствено дете да не им се налути, да не ги замрази или да не ги нарече “лоши родители”, ја исполнуваат секоја негова желба, не поставуваат ограничувања за неговото однесување, на тој начин создавајќи разгалени, себични, зависни, неконтролирани, лошо прилагодени деца. Зад ваквите недостатоци на единствени деца најчесто стои пермисивниот родителски стил. Од друга страна, пак, некои истражувачи (пр. Falbo, 1978; Pichkardt, 2008; Newman, 2001) укажуваат на тоа дека децата кои се единствени во семејството не се разликуваат во својот развој, особено во психосоцијалниот развој, од децата кои имаат браќа/сестри. Земајќи го предвид таквиот развоен исход, а и повикувајќи се на општата култура на родителите за начинот на воспитување на децата, сметаат дека нема разлики во применуваните родителски стилови кај овие категории деца.

За разлика од ваквите конфликтни истражувачки резултати кои се однесуваат на родителските стилови во еднодетните семејства, истражувањата за повеќедетните семејства едногласно укажуваат дека родителите кои имаат две или повеќе деца најчесто применуваат авторитативен, односно, демократски родителски стил (пр. Milevsky et al., 2007; Terry, 2004; Marsiglia et al., 2007).

Она што е важно да се спомне е дека не мора да постои усогласеност помеѓу практикуваниот родителски стил и перцепцијата на тој родителски стил од страна на децата. Една од причините за ваквата неусогласеност може да биде возраста на децата. На пример, во истражувањето на Сметана (Smetana, 1995) адолесцентите ги перцепираат своите родители како повеќе пермисивни и повеќе авторитарни, отколку родителите, кои својот стил на воспитување го класифицираат како авторитативен, односно, демократски. Адолесценцијата е период со длабоки психолошки промени и

силно изразена потреба за осамостојување што е во судир со ограничувањата и правилата поставени од страна на родителите. Барањата и ограничувањата на слободата поставени од страна на родителите адолесцентите ги сфаќаат како наметнување на автоматска послушност, без да се почитува нивното мислење, од каде што и произлегува нивната перцепција на родителите како авторитарни (Pichkardt, 2011). Во друг случај, пак, не можејќи да воспостават допир со современиот свет во кој живеат адолесцентите, а и како излез од конфликтите, голем дел од родителите сметаат дека најдобро што можат да направат за нив е да станат нивни пријатели. Овие родители стануваат премногу топли во односот со своето дете, не поставуваат никакви барања пред него, никакви стандарди и ограничувања за неговото однесување. Како начин за докажување на својата љубов го одбираат исполнувањето на сите желби на своето дете, односно, практикувањето на пермисивно родителство (O'Connor, 2006).

Голем број други истражувачи (пр. Dornbusch, Ritter, Leiderman, Roberts, & Fraleigh, 1987; Cohen and Rice, 1997) дошле до сознанија дека адолесцентите ги перцепираат своите родители како повеќе авторитарни и пермисивни, а помалку како демократски. Од друга страна, пак, во истражувањето на Меккини, Донели и Ренк (McKinney, Donnelly & Renk, 2008), во рамки на кое е испитувана перцепцијата на родителските стилови во адолесценцијата, резултатите покажале дека адолесцентите ги перцепираат своите родители како повеќе авторитативни, а помалку авторитарни и пермисивни, податок за кој зборуваат и резултатите од други истражувања (Yahaya & Nordin, 2006; Elias & Tan, 2009).

Веќе во периодот на рана зрелост како резултат на завршениот процес на индивидуација и како резултат на развојните задачи кои ги носи самиот возрасен период се јавува промена на односите меѓу младите возрасни и нивните родители во насока на поголема демократизација. Родителите веќе не се перцепираат како доминантни фигури и децата повеќе немаат подредена и зависна улога. Младите возрасни почнуваат да ги гледаат своите родители како другари, а не само како родителски фигури (Arnett, 2004). Резултатите од истражувањата за перцепцијата на родителскиот стил од страна на младите возрасни зборуваат дека младите возрасни најчесто ги перцепираат своите родители како авторитативни (пр. Marsiglia, Walczyk, Buboltz, Griffith-Ross, 2007; Patock-Peckham & Morgan-Lopez, 2009; Terry, 2004).

Истражувањата на развојот на емпатијата покажуваат дека уште во тек на првата недела од животот бебињата покажуваат неугодност и плач како одговор на плачот на други бебиња (Sagi & Hoffman, 1976; Martin & Clark, 1982).

Според најголем број од истражувачите на емпатијата (пр. Eisenberg & Fabes, 1990; Eisenberg, 2000; Hoffman, 1977, 2000; Zahn – Waxler, Radke – Yarrow, Wagner & Chapman, 1992, според, Eisenberg, Damon & Lerner, 2006; Singer et., al, 2006), претходниците на способностите поврзани со емпатијата се јавуваат рано во вид на едноставна емоционална зараза и истите во периодот на детство и адолесценција се развиваат во покомплексни форми зголемувајќи ја својата сложеност паралелно со напредокот во когнитивниот и емоционалниот развој (Gruhn, Rebucal, Diehl, Lumley & Labouvie – Vief, 2008). Оскудноста на систематски знаења за развојот на емпатијата во периодите на зрелост, кои воглавно произлегуваат од трансферзални истражувања, не ја оспорува важноста на емпатијата за социјалните интеракции низ целиот животен век. Проучувачите на животниот век (пр. Erikson, 1968; Vaillant, 1977; Erikson & Kivnick, 1986; McAdams & Olson, 2010) укажуваат дека емпатијата се развива и во периодите на зрелост и старост, нагласувајќи ја нејзината централна улога во развојот и адаптацијата во периодите на младост и зрелост (Gruhn, Rebucal, Diehl, Lumley & Labouvie – Vief, 2008; O’Brian, Konrath, Gruhn & Hagen, 2012).

Истражувањата што ги воделе Радке – Јароу и Зан – Вакслер (Radke – Yarrow & Zahn – Waxler, 1990) при Националниот институт за ментално здравје, покажале дека емпатиската грижа многу се разликува во зависност од воспитувањето што децата го добиваат од родителите. Истражувачите кои ја проучувале врската помеѓу родителскиот стил и развојот на емпатијата дошле до сознанија дека пермисивниот родителски стил, кој сè повеќе е присутен во семејствата со мал број деца и посебно во семејствата со едно дете, е одговорен за ниските нивоа на емоционална и когнитивна емпатија кај децата. Бидејќи овој родителски стил е целосно фокусиран на детето, грижата за чувствата и искуствата на другите не се од голема важност за децата на пермисивните родители. Ефектите од пермисивното родителство врз емпатијата почнуваат да се забележуваат уште во периодот на детството а се провлекуваат и низ подоцнежните животни периоди. За разлика од пермисивниот, авторитативниот родителски стил промовира позитивен развој на емпатијата кој е поврзан со позитивно

социјално однесување во адолесценцијата и периодите на зрелост (Schaffer, Clark, & Jeglic, 2009).

Голем е бројот на истражувачи (пр. Perner et. al., 1994; McAlister & Peterson, 2007; Jenkins & Astington, 1996; Cutting & Dunn, 1999) кои укажуваат на позитивното влијание на браќата/сестрите врз развојот на емпатијата, особено врз развојот на когнитивната емпатија. Реципроцитетот кој ги карактеризира меѓусебните односи на децата го погодува развојот на емпатијата. Тој е јасно илустриран во истражувањето на Стит и Конер (Stith & Connor, 1962; според Zahn-Waxler, Lannotti & Chapman, 1982), кое покажало дека децата многу почесто пружаат помош на други деца отколку на возрасни. Во контактите со возрасните децата воглавно се приматели, а не пружачи на помош. Во истражувањето се покажало дека децата им пружале помош на другите деца во иста мера колку што и примале помош од нив. Затоа, има смисла да се претпостави дека реципроцитетот влијае врз подготвеноста за споделување и помагање, како и врз способноста за препознавање на емоциите и потребите на другите. Падила - Вокер и соработниците (Padilla – Walker et al., 2010), исто така, укажуваат дека врските со браќата/сестрите многу повеќе промовираат позитивни исходи, како што е емпатијата, за разлика од вертикалните односи на децата со нивните родители.

Вајтинг и Вајтинг (Whiting & Whiting, 1975; според Killen & Smetana, 2006) во своето истражување покажале како во некои култури, во кои на постарите деца им се доверувала грижата за помладите деца, постарите деца покажувале повеќе алтруизам и емпатија. Според нив, тоа се случува бидејќи децата преку грижата за помладите ги учат емпатијата и алтруизмот. Браќата/сестрите служат и како модели и како учители на алтруизам и емпатија. Доколку детето е наградувано за своите емпатски постапки, тоа служи како модел на другите деца – набљудувачи. Според тоа, се очекува дека браќата/сестрите имаат просоцијална функција и дека го засилуваат развојот на емпатијата.

Постои богата литература за развојот на саморегулаторните процеси во тек на првите 6 години од животот (пр. Bronson, 2000; Committee on Integrating the Science of Early Childhood Development, 2000; Grolnick & Farkas, 2002). Овие студии укажуваат на тоа дека на возраст од околу 5-6 години децата покажуваат зголемување на капацитетот за вистинска внатрешна саморегулација. Саморегулацијата продолжува да

се развива низ детството и низ втората декада од животот. За ова зборуваат извештаите од истражувањата на емоционалната саморегулација. Марфи, Ајзенберг, Фејбс, Шепард и Гатри (Murphy, Eisenberg, Fabes, Shepard, and Guthrie, 1999) заклучиле дека регулаторните капацитети се зголемуваат во предадолесценцијата. Врз основа на шестгодишно лонгитудинално истражување на деца на возраст од 4-6 години овие истражувачи укажале на тоа дека три аспекти на регулацијата покажале промени поврзани со возраста (пренасочувањето на вниманието и инхибиторната контрола се зголемиле, а импулсивноста се намалила), додека другите два аспекта (фокусирање на вниманието и бихевиоралната регулација) не покажале промени.

Трансверзалните студии на бихевиоралната регулација, исто така, укажуваат на зголемување на саморегулацијата низ средното детство и раната адолесценција. Левин и соработниците известиле за значајни намалувања на импулсивните грешки при бихевиоралното оценување на инхибиторната контрола помеѓу децата на возраст од 7-8 и од 9-12 години (Barkley, 1997). Слично на ова, студиите за одложување на задоволството кај деца, адолесценти, млади возрасни и постари возрасни покажале зголемување на веројатноста за избирање на поголема одложена награда во споредба со моментална мала награда што е поврзано со возраста (Green, Lichtman, Rosen, Fry, & Myerson, 1996). Исто така, трансверзалното истражување на деца на возраст од 6-12 години покажало дека постарите деца покажуваат поефективни саморегулаторни стратегии поради когнитивните предности (Mischel, Shoda, & Rodriguez, 1989).

Што се однесува до факторите кои влијаат врз развојот на саморегулацијата, истражувачите сметаат дека различните родителски стилови различно се поврзани со детскиот социјален и емоционален развој (Baumrind, 1971; Maccoby & Martin, 1983; Parke & Buriel, 1998; според Eisenberg, Damon & Lerner, 2006). Тие дошле до сознанија дека авторитативното родителство со својата позитивна поддршка и високи очекувања, промовира социјална одговорност, саморегулација, индивидуалност и независност. Причина за сиромашна саморегулација се пермисивните родители. Тие имаат многу ниски очекувања во врска со зрелоста и самоконтролата на своите деца. Заземајќи статус на пријател, а не на родител, пермисивните родители не бараат зрело однесување од своите деца, избегнуваат конфронтации и значително дозволуваат децата сами да си го регулираат однесувањето без поставување на правила и стандарди (Baumrind, 1971; Maccoby & Martin, 1983).

Постојат докази дека специфични компоненти на родителскиот стил (на пример, чувствителноста) се поврзани со емоционалната регулација кај децата. Истражувањата со деца (пр. Cohn & Tronick, 1983; Gable & Isabella, 1992; Hardy, Power & Jaedicke, 1993) покажале поврзаност помеѓу мајчинската чувствителност на детските емоционални знаци и употребата на саморегулаторни однесувања од страна на децата. Варијациите во стилот на родителската чувствителност, како што се прифаќањето, поддршката и симпатијата се поврзани со развојот на саморегулацијата и кај поголемите деца. Во една студија со 9-10 годишни деца, мајчинската поддршка била поврзана со широкиот опсег на соодветни саморегулирачки стратегии кај децата (Eisenberg, et. al., 2005). Од друга страна, постојат истражувања кои покажале дека негативното родителство (суровост, психолошка контрола, негативна контрола, недостаток на сензитивност) е поврзано со сиромашна саморегулација (пр. Calkins, Smith, Gill, and Johnson 1998). Морис и соработниците (Morris et al., 2002) утврдиле дека детските извештаи за мајчината суровост се поврзани со ниска емоционална регулација кај нив, за која известиле родителите. Оттука, поддржувачките социјални контексти кои имаат рационални барања, препознаени емоции и даваат можности децата да прават избори, промовираат интернализирана саморегулација.

Во голем број истражувања е нагласена и важноста на браќата/сестрите за развојот на саморегулацијата. Во таа насока, Падила – Вокер (Padilla – Walker, 2010), дошла до заклучок дека афективната врска со браќата/сестрите води до позитивни социјални однесувања кај децата. Дауни и Кондрон (Downey & Condrone, 2004; според, Krynen, 2011), ги проучувале ефектите кои ги имаат браќата/сестрите врз развојот на социоемоционалните вештини преку споредување на децата со еден или повеќе браќа/сестри и децата кои се единствени во семејството. Тие дошле до сознанија дека децата кои имаат браќа/сестри покажуваат подобри социоемоционални вештини, во смисла на подобра саморегулација, отколку единците. До слични сознанија дошле и повеќе други истражувачи (Zuber, 1982; Roberts & Blanton, 2001, според, Krynen, 2011; Kramer & Conger, 2009).

Улогата на саморегулацијата во емпатискиот одговор ја проучувале Ајзенберг и соработниците (Eisenberg et al., 1994), при што дошле до заклучок дека диспозициската лична вознемиреност, за која испитаниците известувале сами, е поврзана со ниски нивоа на саморегулација. Во друга студија, саморегулацијата кај примерок со

повозрасни испитаници, посебно саморегулацијата на вниманието, била позитивно поврзана со симпатијата и негативно поврзана со личната вознемиреност на испитаниците (Eisenberg & Okun, 1996; според Eisenberg, 2000). Податоците од истражувањата укажуваат на тоа дека симпатијата во детството, адолесценцијата, па и кај возрасните е поврзана со ефикасноста во саморегулацијата и менаџирањето на негативните емоции.

И други истражувачи кои ја проучувале поврзаноста меѓу саморегулацијата и емпатијата (пр. Eisenberg & Fabes, 1990; Zahn – Waxler, Cole, Welsh & Fox, 1995; Kochanska, 1993; Miller & Eisenberg, 1988) дошле до сознанија дека лицата со добра саморегулација покажуваат повисоко ниво на симпатија и адекватно реагираат на состојбата на другите (пр. со разбирање, утешување) (Lerner, Lamb & Freund, 2010). Спротивно на нив, лицата со слаба саморегулација се обземени од негативните емоции манифестирани од други лица и реагираат со избегнување, со антисоцијално однесување, агресија или зголемена лична вознемиреност (Gruhn, Rebucal, Diehl, Lumley & Labouvie – Vief, 2008).

2. МЕТОДОЛОШКИ ДЕЛ НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

2.1. Проблем, задачи и цел на истражувањето

Основниот проблем со кој ќе се занимава ова истражување е: *Дали постојат разлики во перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација кај адолесценти и млади возрасни кои потекнуваат од еднодетно и од повеќедетно семејство?*

Цел на истражувањето е да се добијат сознанија за тоа како адолесцентите и младите возрасни, кои имаат или немаат браќа/сестри го перцепираат родителскиот стил и во кој степен ги поседуваат саморегулацијата и емпатијата како важни социоемоционални вештини потребни за успешно вклучување во врничките групи и општо, во општествената средина. Исто така ќе се дојде и до сознанија за тоа како поединците на различна возраст го перцепираат родителскиот стил и кое е нивото на емпатија и саморегулација што го поседуваат во конкретните возрасни периоди.

2.2. Истражувачки хипотези

Истражувањата укажуваат на тоа дека постојат разлики помеѓу лицата кои потекнуваат од еднодетни и повеќедетни семејства во однос на перцепцијата на родителскиот авторитет, односно, родителскиот стил и нивоата на саморегулација и емпатија. Во поново време е зголемен бројот на истражувања на големината на семејството и нејзиното влијание врз социоемоционалните вештини, при што се добиени сознанија дека децата кои се единствени во семејството заостануваат во однос на развиеноста на социоемоционалните вештини, меѓу кои и емпатијата и саморегулацијата, кои се од интерес во рамките на ова истражување.

Но, како што веќе е наведено во теоретскиот дел од трудот, разликите во перцепцијата на стилот кој родителите го практикуваат во воспитувањето на своите деца, како и разликите во социоемоционалните вештини можат да произлегуваат и од возрасните карактеристики на поединците, а не само од влијанието на семејната средина и од влијанието на факторите во нејзини рамки.

Оттука, се очекуваат разлики помеѓу адолесцентите и младите возрасни кои потекнуваат од еднодетно и повеќедетно семејство во однос на перцепцијата на родителскиот стил и со него поврзаните нивоа на саморегулација и емпатија. Ова

поради тоа што децата без браќа/сестри немаат од кого и со кого да ги вежбаат социоемоционалните вештини, па оттука се смета дека истите ќе бидат помалку развиени. Исто така се очекуваат и разлики помеѓу испитаниците на различна возраст, адолесценти и млади возрасни, поради различните развојни карактеристики на возрасните периоди.

Поставени се следниве генерални хипотези (А и Б) и нивните соодветни потхипотези:

ХИПОТЕЗА А: Адолесцентите и младите возрасни од еднодетно семејство се разликуваат во перцепцијата на родителскиот стил, во нивото на емпатија и во нивото на саморегулација од адолесцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство.

Потхипотеза А1: *Адолесцентите и младите возрасни од еднодетно семејство ги перцепираат своите родители како повеќе пермисивни, помалку демократски и помалку авторитарни за разлика од адолесцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство.*

Потхипотеза А2: *Адолесцентите и младите возрасни од еднодетно семејство имаат пониско ниво на емпатија од адолесцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство.*

Потхипотеза А3: *Адолесцентите и младите возрасни од еднодетно семејство имаат пониско ниво на саморегулација од адолесцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство.*

ХИПОТЕЗА Б: Адолесцентите и младите возрасни се разликуваат во поглед на перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација.

Потхипотеза Б1: *Адолесцентите ги перцепираат своите родители како повеќе пермисивни и повеќе авторитарни за разлика од младите возрасни кои своите родители ги перцепираат како повеќе демократски.*

Потхипотеза Б2: *Младите возрасни имаат повисоко ниво на емпатија од адолесцентите.*

Потхипотеза Б3: *Младите возрасни имаат повисоко ниво на саморегулација од адолесцентите.*

2.3. Варијабли во истражувањето

2.3.1. Број на деца во семејството

Во ова истражување се вклучени семејства со само едно дете (еднодетно семејство) и семејства во кои има три и повеќе деца (повеќедетно семејство).

2.3.2. Возраст

Во истражувањето се вклучени адолесценти (15-18 години) и млади возрасни (20-30 години).

2.3.3. Родителски стил

Во рамките на ова истражување под *родителски стил* или *родителски авторитет* се подразбира начинот на кој поединецот го перцепира односот на родителот кон него. Родителскиот стил се мери со помош на Прашалник за родителски авторитет (PAQ-Parental Authority Questionnaire), конструиран од страна на Ј.Р. Бури во 1991 година и истиот мери три родителски стила: авторитарен, авторитетен и пермисивен со форма за мајката и за таткото.

Авторитарниот родителски стил се карактеризира со поставување на високи барања за однесувањето и зрелоста на децата и мала чувствителност на родителите за детските потреби.

Авторитетниот родителски стил се карактеризира со умерени барања и умерена чувствителност.

Пермисивниот родителски стил се одликува со ниски барања и голема чувствителност за потребите на децата.

2.3.4. Ниво на емпатија

Емпатијата може да се дефинира како способност и тенденција на личноста (“набљудувач”) да разбере што мисли и чувствува другата личност (“цел”) во дадена ситуација. Таа претставува способност со многу различни дефиниции, кои покриваат широк спектар, почнувајќи од луѓе кои предизвикуваат желба да им се помогне, чувствување на емоции кои се совпаѓаат со емоциите на други личности, знаење за чувствата и мислите на другиот, па се до создавање нејасна граница меѓу себе и другите (Hodges and Klein, 2001). Некои истражувачи ја нагласуваат само когнитивната емпатија (Hogan, 1967), други пак афективната (Hoffman, 1977). Дејвис смета дека

емпатијата ги вклучува и афективните и когнитивните компоненти; таа е “збир на конструкти” кои се меѓусебно поврзани бидејќи секој од нив во себе ја вклучува одговорноста за другите, но во исто време овие конструкти се и јасно разграничени еден од друг. (Davis, 1983). Во ова истражување нивото на емпатија се мери со Индекс на интерперсонална реактивност (IRI – Interpersonal Reactivity Index), конструиран од Дејвис во 1983 година.

2.3.5. Ниво на саморегулација

Саморегулацијата претставува способност на поединецот да ги препознае, насочи и модулира сопствените мисли, чувства и однесување. Психолозите ги опишале природата и потеклото на саморегулацијата на различни начини. Различни теории се фокусираат на различни области од развојот на саморегулацијата, како што се емоционалната или когнитивната саморегулација (Bronson, 2000).

Секој поемец се обидува да го регулира сопственото функционирање заради постигнување на животните цели, така што не би било соодветно да се зборува за отсуство на саморегулацијата, туку за нивоа на саморегулацијата, кои можат да бидат различни во различни возрасни периоди или во рамките на еден возрасен период, во зависност од социјалните контексти.

Во рамките на ова истражување нивото на саморегулација се мери со прашалник за саморегулација (SRQ – Self-Regulation Questionnaire), конструиран од Милер и Браун во 1991 година.

2.4. Релевантни варијабли

2.4.1. Пол

Во истражувањето се вклучени испитаници од машки (52 испитаници) и женски пол (68 испитаници). Контролата на оваа варијабла е обезбедена со постапката балансирање. Групите испитаници (оние кои потекнуваат од еднодетно семејство и оние кои потекнуваат од повеќедетно семејство), во рамки на секоја испитувана возраст се формирани така што да не се разликуваат по бројот на машки и женски испитаници.

2.4.2. Место на живеење

Примерокот испитаници во истражувањето е пригоден. Во него се опфатени адолесценти и млади возрасни од Република Македонија кои потекнуваат од еднодетно и повеќедетно семејство.

2.4.3. Религиска припадност

Сите испитаници вклучени во истражувањето се од христијанска вероисповест.

2.4.4. Редослед на раѓање на испитаниците

Испитаниците од повеќедетни семејства вклучени во примерокот за истражување се првородени деца.

2.4.5. Брачен статус на испитаниците

Испитаниците кои влегоа во примерокот за истражување се со брачен статус немажени/неженети.

2.4.6. Тип на семејство

Во истражувањето се вклучени адолесценти и млади возрасни чии родители се во брак.

4.7. Вработеност на родителите

Во примерокот за истражување влегоа адолесценти и млади возрасни чии родители се вработени.

2.5. Испитаници

Во истражувањето е користен пригоден примерок, кој содржи вкупно 120 испитаници (52 машки и 68 женски). Примерокот го сочинуваат адолесценти и млади возрасни кои потекнуваат од еднодетно семејство (26 машки и 34 женски) и адолесценти и млади возрасни кои потекнуваат од повеќедетно семејство (26 машки и 34 женски). Адолесцентите вклучени во примерокот се на возраст од 15-18 години (просечната возраст е 16 години и 8 месеци), а младите возрасни се на возраст од 20-30 години (просечната возраст е 23 години и 7 месеци). Сите испитаници живеат во Република Македонија, се со христијанска вероисповест и не се во брак. Според редот

на раѓање, станува збор за првородени деца во повеќедетните семејства. Родителите на сите испитаници се во брак и се вработени.

2.6. Мерни инструменти

Родителскиот стил/авторитет во рамките на ова истражување се испитува со помош на **прашалникот за родителски авторитет** (Parental Authority Questionnaire-PAQ), конструиран од страна на J.P. Бури во 1991 година. Со инструментот се мери перцепцијата на родителскиот стил или родителскиот авторитет од страна на испитаникот. Прашалникот се состои од 30 ајтеми распределени во три субскали: пермисивен родителски стил, авторитарен родителски стил и авторитетен (компетентен) родителски стил. Одговорите се даваат на петтостепена скала и тоа: 1-воопшто не се согласувам, 2- не се согласувам, 3- ниту се согласувам ниту не се согласувам, 4- се согласувам, 5- потполно се согласувам. На секоја од субскалите скоровите се добиваат со собирање на вредностите на ајтемите кои припаѓаат на одредената субскала и се движат во интервал од 10 до 50. Повисокиот скор укажува на поизразена перцепција на соодветниот родителски стил.

За целата скала индексот на интерна релијабилност изнесува $\alpha = .82$. Индексот на интерна релијабилност на наша популација изнесува $\alpha = .89$ за авторитарен родителски стил, $\alpha = .84$ за авторитетен родителски стил и $\alpha = .77$ за попустлив родителски стил. Инструментот има две форми кои се идентични и полово адаптирани, а ги мерат родителските стилови на мајката и таткото.

Емпатијата во ова истражување се мери со помош на **инструментот на интерперсонална реактивност** (Interpersonal Reactivity Index-IRI), конструиран од Дејвис во 1983 година. Инструментот е применет на наша популација во докторската дисертација на Поповски (2000). Составен е од 28 ајтеми, поделени во четири супскали: емпатиска фантазија, заземање туѓо гледиште, емпатиска грижа и лична вознемиреност.

Супскалата за *емпатиска фантазија* ја мери тенденцијата на единката имагинативно да се внесе себеси во фиктивни приказни кои се дел од некоја книга, филм или драма, да се идентификува и да се замисли себеси во истите ситуации во кои се наоѓаат фиктивните ликови.

Супскалата за *заземање туѓо гледиште* ја мери тенденцијата на единката спонтано да ја заземе психолошката гледна точка на други единки, како кај “теорија на умот”.

Супскалата за *емпатиска грижа* ги мери чувствата на симпатија и грижа насочени кон други единки кои се во неволја и кои манифестираат знаци на вознемиреност.

Супскалата за *лична вознемиреност* ја мери тенденцијата на единката да искуси лична вознемиреност во стресни ситуации, односно во ситуации на неволја кога други единки покажуваат знаци на вознемиреност.

Секоја супскала се состои од седум ајтема чии одговори се даваат на петтостепена скала и тоа 0- воопшто не ме опишува, 1- малку ме опишува, 2- делумно ме опишува, 3- многу ме опишува и 4- сосема ме опишува. Одговорите на ајтемите се бодираат од 0 до 4 или од 4 до 0, зависно од тоа дали станува збор за позитивно или негативно тврдење. Скоровите се добиваат со собирање на вредностите на ајтемите за секоја супскала поединечно и се движат во интервал од 0-28. Повисок скор укажува на повисока емпатиска тенденција и обратно. Сите четири субскали имаат индекс на интерна релијабилност кој се движи од .70 до .78.

Саморегулацијата во рамките на ова истражување се мери со помош на **прашалникот за мерење на капацитетот на саморегулација** (Self-Regulation Questionnaire-SRQ), конструиран од Милер и Браун во 1991 година. Инструментот се состои од 63 ајтеми чии одговори се даваат на петтостепена скала од Ликертов тип (од “воопшто не се согласувам” до “потполно се согласувам”). Одговорите се бодираат од 1 до 5 или од 5 до 1, зависно од тоа дали станува збор за позитивно или негативно тврдење. Со собирање на вредностите на ајтемите се добива вкупен скор, како одраз на саморегулирачкото функционирање, кој се интерпретира во рамките на следниве граници:

≥ 239 Висок (интактен) капацитет за саморегулација;

214-238 Среден (просечен) капацитет за саморегулација и

≤ 213 Низок (ослабен) капацитет за саморегулација.

Инструментот мери седум саморегулаторни процеси кои преку одреден број ајтеми формираат седум субскали, но според авторите, не се препорачува одделна интерпретација на скоровите на секоја од субскалите, туку интерпретација само на вкупниот скор. Интерната релијабилност на инструментот изнесува .91.

Прашалник за социодемографски карактеристики им е зададен на испитаниците за да се добијат податоци во врска со возраста, полот, местото на живеење, религиската припадност, редоследот на раѓање, типот на семејството, брачната сосотојба на испитаниците, вработеноста на родителите и бројот на деца во семејството.

2.7. Постапка

Теренскиот дел на истражувањето започна во месец февруари 2012 година и траеше до месец мај 2012 година. На испитаниците најпрво им беше зададен прашалникот за социодемографски карактеристики заради добивање информации за полот, возраста, местото на живеење, религиската припадност, редоследот на раѓање, брачната состојба на испитаниците, типот на семејството, вработеноста на родителите, како и бројот на деца во семејството од кое потекнуваат испитаниците. Од испитаните 168 испитаници во примерокот беа вклучени вкупно 120 за кои, врз основа на пополнетиот прашалник за социодемографски карактеристики, беше утврдено дека овозможуваат контрола на релевантните варијабли на истражувањето. Притоа се водеше сметка групите испитаници, формирани врз основа на бројот на деца во семејството од кое потекнуваат и врз основа на возраста, да не се разликуваат според бројот на машки и женски испитаници. На испитаниците кои ги исполнуваа критериумите вклучување во примерокот им беа зададени прашалниците за перцепција на родителски стил (формата за мајка и татко), прашалникот за емпатија и прашалникот за саморегулација.

Постапката на задавање на инструментите се одвиваше во согласност со пропишаните правила и утврдени стандарди (информирана согласност, загарантирана анонимност, прочитано упатство пред задавање на инструментите, технички услови во просториите и сл.). Во ова истражување инструментите се администрираа групно.

2.8. Статистичка обработка на податоците

Податоците се обработени со користење на софтверскиот пакет за статистичка анализа SPSS 20. За статистичка обработка на податоците се применети следните статистички постапки:

- Пресметување фреквенции и проценти;
- Пресметување аритметички средини и стандардни девијации;
- t – тест за големи и независни примероци за утврдување статистичка значајност на разлики меѓу аритметички средини.

3. РЕЗУЛТАТИ

Во согласност со основниот проблем, задачите и целите на истражувањето, како и со начинот на поставеноста на хипотезите, резултатите од спроведеното истражување ќе бидат прикажани во два дела. Во првиот дел се соопштуваат резултатите во врска со споредбите на перцепираните родителски стилови, нивото на емпатија и нивото на саморегулација меѓу испитаници кои потекнуваат од еднодетни семејства и испитаници кои потекнуваат од повеќедетни семејства. Во вториот дел се прикажани резултатите од споредбите меѓу испитаници од два возрасни периода, односно, адолесценти и млади возрасни, во однос на перцепцијата на родителските стилови, нивото на емпатија и нивото на саморегулација, без притоа да се зема предвид бројот на деца во семејството од кое потекнуваат. Во рамките на секој од овие делови се прикажуваат и начините на добивање на резултатите, односно, статистичките постапки што се применети при обработката на собраните податоци.

3.1. Споредби помеѓу испитаниците кои потекнуваат од еднодетни и од повеќедетни семејства

Имајќи го предвид начинот на поставеноста на главната хипотеза А и нејзините потхипотези А1, А2 и А3, групата испитаници од еднодетно семејство и групата испитаници од повеќедетно семејство се споредувани во однос на три варијабли и тоа, перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емаптија и нивото на саморегулација. Анализите ги земаат предвид испитаниците кои потекнуваат од еднодетни семејства и испитаниците кои потекнуваат од повеќедетни семејства, без оглед на нивната возраст. Со добиените разлики се проверува вистинитоста на главната хипотеза А.

Споредувањето на перцепцијата на родителските стилови е вршено во два наврата, при што посебно се споредувани перцепциите на родителските стилови на мајката и на таткото и резултатите од споредбите се прикажани табеларно за секој од родителите. Разликите помеѓу испитаниците од еднодетни и повеќедетни семејства во однос на перцепцијата на родителските стилови на мајката, односно на таткото е испитувана со помош на t- тест за независни примероци за утврдување на статистичка значајност на разлики меѓу аритметички средини. Со добиените резултати за родителскиот стил на мајката и на таткото се проверува вистинитоста на потхипотеза А1.

Во Табела 1 се прикажани резултатите од анализата на разликите во перцепцијата на родителските стилови на мајката помеѓу испитаниците од еднодетни и повеќедетни семејства. Резултатот од статистичката анализа покажува дека испитаниците од еднодетни семејства ($M = 35,67$; $SD = 7,73$) ја перцепираат својата мајка како повеќе пермисивна во споредба со испитаниците од повеќедетни семејства ($M = 32,10$; $SD = 4,73$), $t(118) = 3,05$, $p < 0,01$). Делот од резултатот од спроведената анализа кој се однесува на анализа на разликите во перцепцијата на авторитарниот родителски стил на мајката меѓу двете групи испитаници, покажува дека испитаниците од еднодетни семејства ($M = 30,17$; $SD = 4,85$) ја перцепираат својата мајка како помалку авторитарна отколку испитаниците од повеќедетни семејства ($M = 32,18$; $SD = 5,75$), $t(118) = 2,07$, $p < 0,05$). Во однос на авторитативниот родителски стил на мајката перцепиран од единците и од испитаниците кои имаат браќа/сестри, резултатот од спроведената анализа укажува на тоа дека испитаниците од еднодетни семејства ($M = 33,02$; $SD = 5,66$) ја перцепираат мајката како помалку авторитативна во споредба со испитаниците од повеќедетни семејства ($M = 36,53$; $SD = 5,95$), $t(118) = 3,32$, $p < 0,01$). Според тоа, лицата од еднодетни семејства имаат значајно поизразена тенденција да ја перцепираат својата мајка како пермисивна, а помалку како авторитарна и авторитативна, отколку што е тоа случај со лицата кои потекнуваат од повеќедетни семејства, кои покажуваат значајно поизразена тенденција да ја перцепираат својата мајка како повеќе демократска.

Табела 1. Разлики во перцепција на родителски стил на мајката меѓу испитаници од еднодетни и повеќедетни семејства

	Тип на семејство според број на деца					
	ЕС		ПС			
Родителски стил на мајка	M	SD	M	SD	$t_{(118)}$	p
Пермисивен стил	35,67	7,73	32,1	4,73	3,05	.003**
Авторитарен стил	30,17	4,85	32,13	5,71	2,03	.044*
Авторитативен стил	33,02	5,66	36,53	5,95	3,32	.001**

Забелешка: ЕС – Еднодетно семејство; ПС – Повеќедетно семејство; M – аритметичка средина; SD = Стандардна девијација; * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

Резултатите од анализата на разликите во перцепцијата на родителските стилови на таткото помеѓу испитаниците од еднодетни и од повеќедетни семејства се прикажани во Табела 2. Анализата на разликите во перцепцијата на *пермисивноста* на таткото помеѓу двете групи испитаници покажува дека единците ($M = 34,65$; $SD = 6,89$) го перцепираат својот татко како повеќе пермисивен отколку испитаниците кои имаат браќа/сестри ($M = 31,77$; $SD = 4,76$; $t(118) = 2,67$, $p < 0,01$). Во однос на *авторитарноста* на таткото, резултатот од анализата покажува дека испитаниците од еднодетни семејства ($M = 30,23$; $SD = 5,95$) го перцепираат својот татко како помалку авторитарен во споредба со испитаниците од повеќедетни семејства ($M = 32,60$; $SD = 6,72$; $t(118) = 2,04$, $p < 0,05$). Резултатот кој се однесува на анализата на разликите во перцепцијата на *авторитативниот родителски стил* на таткото помеѓу двете групи испитаници, укажува на тоа дека испитаниците од еднодетни семејства ($M = 32,93$; $SD = 5,40$) го перцепираат таткото како помалку авторитативен отколку испитаниците од повеќедетни семејства ($M = 35,95$; $SD = 6,10$; $t(118) = 2,87$, $p < 0,01$). Најдената статистичка значајност на разликите значи дека лицата од еднодетни семејства покажуваат значајно поизразена тенденција да го перцепираат својот татко како повеќе пермисивен, помалку демократски и помалку авторитарен, за разлика од лицата од повеќедетно семејство. Добиените резултати за родителските стилови на мајката и таткото ја **потврдуваат потхипотезата A1**.

Табела 2. Разлики во перцепција на родителски стил на татко кај испитаници од еднодетни и повеќедетни семејства

	Тип на семејство според број на деца					
	ЕС		ПС			
Родителски стил на татко	М	SD	М	SD	t ₍₁₁₈₎	p
Пермисивен стил	34,65	6,89	31,77	4,76	2,67	.009**
Авторитарен стил	30,23	5,95	32,60	6,72	2,04	.043*
Авторитативен стил	32,93	5,4	35,95	6,10	2,87	.005**

Забелешка: ЕС – Еднодетно семејство; ПС – Повеќедетно семејство; М – аритметичка средина; SD = Стандардна девијација; * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

Резултатите прикажани во Табела 3 се насочени кон проверка на потхипотезата А2. Разликата во нивото на емпатија меѓу испитаниците единци и испитаниците кои имаат браќа/сестри е утврдена преку испитување на статистичка значајност на разликите во аритметичките средини на четирите компоненти на емпатијата (емпатиска фантазија, заземање туѓо гледиште, емпатиска грижа и лична вознемиреност) со употреба на t – тест за независни примероци.

Табела 3. Разлики во ниво на емпатија помеѓу испитаниците од едодетни и повеќедетни семејства

	Тип на семејство според број на деца					
	ЕС		ПС			
Компоненти на емпатија	М	SD	М	SD	$t_{(118)}$	p
Емпатиска фантазија	15,53	4,34	18,62	4,56	3,79	.000**
Заземање туѓо гледиште	14,6	4,18	17,9	4,26	4,28	.000**
Емпатиска грижа	15,4	4,8	20,42	4,06	6,18	.000**
Лична вознемиреност	15,83	3,45	14,53	3,43	2,07	.041*

Забелешка: ЕС – Едодетно семејство; ПС – Повеќедетно семејство; М – аритметичка средина; SD = Стандардна девијација; * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

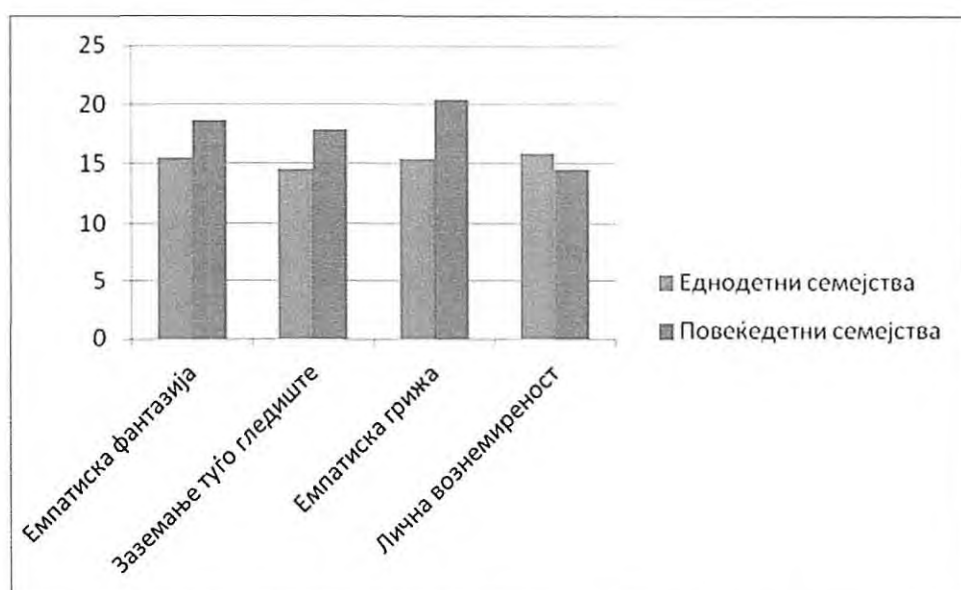
Резултатот од анализата на разликите во нивото на емпатиска *фантазија* помеѓу двете групи испитаници покажува дека испитаниците од едодетни семејства ($M = 15,53$; $SD = 4,34$) имаат пониско ниво на емпатиска фантазија отколку испитаниците од повеќедетни семејства ($M = 18,62$; $SD = 4,56$; $t_{(118)} = 3,79$, $p < 0,01$).

Во однос на *заземање туѓо гледиште*, резултатот од спроведената анализа покажува дека испитаниците од едодетни семејства ($M = 14,60$; $SD = 4,18$) имаат пониски вредности на оваа супскала во споредба со испитаниците од повеќедетни семејства ($M = 17,90$; $SD = 4,26$; $t_{(118)} = 4,28$, $p < 0,01$).

Делот од статистичката анализа кој се однесува на разликата во нивото на *емпатиска грижа* меѓу испитаниците од едодетни и испитаниците од повеќедетни семејства покажува дека групата испитаници составена од единци ($M = 15,40$; $SD = 4,80$) има пониско ниво на емпатиска грижа во споредба со групата испитаници кои имаат браќа/сестри ($M = 20,42$; $SD = 4,06$; $t_{(118)} = 6,18$, $p < 0,01$).

Резултатот од анализата на разликата во нивото на лична вознемиреност помеѓу двете групи испитаници покажува дека испитаниците од еднодетни семејства ($M = 15,83$; $SD = 3,45$) имаат повисоко ниво на лична вознемиреност отколку испитаниците од повеќедетни семејства ($M = 14,53$; $SD = 3,43$; $t(118) = 2,07$, $p < 0,05$). Разликите меѓу двете групи испитаници во однос на компонентите на емпатија се прикажани и графички на Слика 1.

Врз основа на резултатите од спроведената статистичка анализа може да се каже дека лицата од повеќедетни семејства се значително поемпатични од лицата од еднодетни семејства со што се потврдува потхипотеза A2.

Слика 1. Разлики во ниво на емпатија помеѓу испитаниците од еднодетни и повеќедетни семејства

Во Табела 4 се прикажани резултатите од анализата на разликите во саморегулацијата помеѓу испитаниците од еднодетни и испитаниците од повеќедетни семејства. Резултатот од анализата укажува на статистичка значајност на разликата во нивото на саморегулација меѓу двете групи испитаници, што значи дека **испитаниците од еднодетни семејства** ($M = 204,67$; $SD = 19,86$) **покажуваат значително пониско ниво на саморегулација од испитаниците од повеќедетни семејства** ($M = 221,73$; $SD = 20,14$; $t(118) = 4,67$, $p < 0,01$). Оттука може да се констатира дека **потхипотезата A3 е потврдена.**

Табела 4: Разлики во ниво на саморегулација помеѓу испитаници од еднодетни семејства и испитаници од повеќедетни семејства

	N		M		SD		$t_{(118)}$	p
Тип на семејство според број на деца	ЕС	ПС	ЕС	ПС	ЕС	ПС		
Саморегулација	60	60	204,67	221,73	19,86	20,14	4,67	.000**

ЕС – еднодетно семејство, ПС – повеќедетно семејство, N – број на испитаници, M – аритметичка средина, SD – стандардна девијација; * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

Со оглед на тоа дека се потврдени сите три потхипотези може да се заклучи дека **хипотезата А** според која адолесцентите и младите возрасни од еднодетно семејство се разликуваат во перцепцијата на родителскиот стил, во нивото на емпатија и во нивото на саморегулација од адолесцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство, **се прифаќа**.

3.2. Споредби меѓу групата испитаници во период на адолесценција и групата испитаници во период на младост

Исто како хипотеза А, и хипотеза Б е поделена на три потхипотези, Б1, Б2 и Б3, чие докажување бара утврдување на разликите меѓу двете групи испитаници, адолесценти и млади возрасни, во однос на перцепцијата на родителскиот стил на секој од родителите, нивото на емпатија и нивото на саморегулација. Анализите ги земаат предвид испитаниците кои по возраст се во период на адолесценција и во период на младост, без оглед на бројот на деца во семејството од кое потекнуваат. Резултатите од анализите се прикажани со помош на табели, за секоја варијабла посебно.

Разликата помеѓу испитаниците адолесценти и испитаниците млади возрасни, која се однесува на перцепцијата на родителскиот стил на мајката и на таткото е испитувана со помош на t – тест за независни примероци за утврдување на статистичка значајност на разлики меѓу аритметички средини. Во Табела 5 се прикажани резултати од спроведената статистичка анализа. Резултатот од анализата на разликите во перцепцијата на *пермисивниот родителски стил на мајката* меѓу групите испитаници составени од адолесценти и млади возрасни покажува дека адолесцентите ($M = 35,48$;

SD = 6,17) ја перцепираат својата мајка како повеќе пермисивна отколку младите возрасни (M = 32,28; SD = 6,73; $t(118) = 2,71$, $p < 0,01$). Во однос на *авторитарноста*, резултатот од статистичката анализа на регистрираната разлика меѓу двете групи испитаници покажува дека адолесцентите (M = 32,13; SD = 4,15) ја перцепираат својата мајка како повеќе авторитарна во споредба со младите возрасни (M = 30,17; SD = 6,24; $t(118) = 2,03$, $p < 0,05$). Делот од резултатот кој се однесува на анализа на разликата во перцепцијата на *авторитативниот родителски стил на мајката* помеѓу адолесцентите и младите возрасни покажува дека адолесцентите (M = 32,95; SD = 5,31) ја перцепираат мајката како помалку авторитативна споредено со младите возрасни (M = 36,60; SD = 6,22; $t(118) = 3,46$, $p < 0,01$). Оттука произлегува дека адолесцентите имаат значајно поизразена тенденција да ја перцепираат својата мајка како пермисивна и авторитарна, отколку што е тоа случај со младите возрасни кои својата мајка ја перцепираат како повеќе авторитативна.

Табела 5. Разлики во перцепција на родителски стил на мајка меѓу адолесценти и млади возрасни

	Возрасен период					
	A		MB			
Родителски стил на мајка	M	SD	M	SD	t ₍₁₁₈₎	p
Пермисивен стил	35,48	6,17	32,28	6,73	2,71	.008**
Авторитарен стил	32,13	4,15	30,17	6,24	2,03	.044*
Авторитативен стил	32,95	5,31	36,60	6,22	3,46	.001*

Забелешка: A- адолесценти; MB – млади возрасни; M – аритметичка средина;
SD = Стандардна девијација; * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

Во Табела 6 се прикажани резултатите од анализата на разликите во перцепцијата на родителските стилови на таткото помеѓу адолесцентите и младите возрасни. Во однос на *пермисивноста на таткото*, анализата покажува дека адолесцентите (M = 34,35; SD = 5,24) го перцепираат својот татко како повеќе пермисивен во споредба со младите возрасни (M = 32,07; SD = 6,65; $t(118) = 2,09$, $p < 0,05$). Според резултатот од анализата на разликата во перцепцијата на

авторитарниот родителски стил на таткото, адолесцентите ($M = 32,78$; $SD = 5,94$) го перцепираат својот татко како повеќе авторитарен споредено со младите возрасни ($M = 30,05$; $SD = 6,66$; $t(118) = 2,37$, $p < 0,05$). Резултатот добиен со анализа на разликата во перцепцијата на авторитативниот родителски стил на таткото меѓу двете групи испитаници покажува дека адолесцентите ($M = 32,48$; $SD = 4,98$) го перцепираат својот татко како помалку авторитативен отколку младите возрасни ($M = 36,40$; $SD = 6,19$; $t(118) = 3,82$, $p < 0,01$).

Утврдената статистичка значајност на разликите во перцепцијата на родителскиот стил и на мајката и на таткото значи и целосно **потврдување на потхипотеза Б1**.

Табела 6. Разлики во перцепција на родителски стил на таткото меѓу адолесценти и млади возрасни

	Возрасен период					
	A		MB			
Родителски стил на татко	M	SD	M	SD	t ₍₁₁₈₎	p
Пермисивен стил	34,35	5,24	32,07	6,65	2,09	.039*
Авторитарен стил	32,78	5,94	30,05	6,66	2,37	.019*
Авторитативен стил	32,48	4,98	36,40	6,19	3,82	.000**

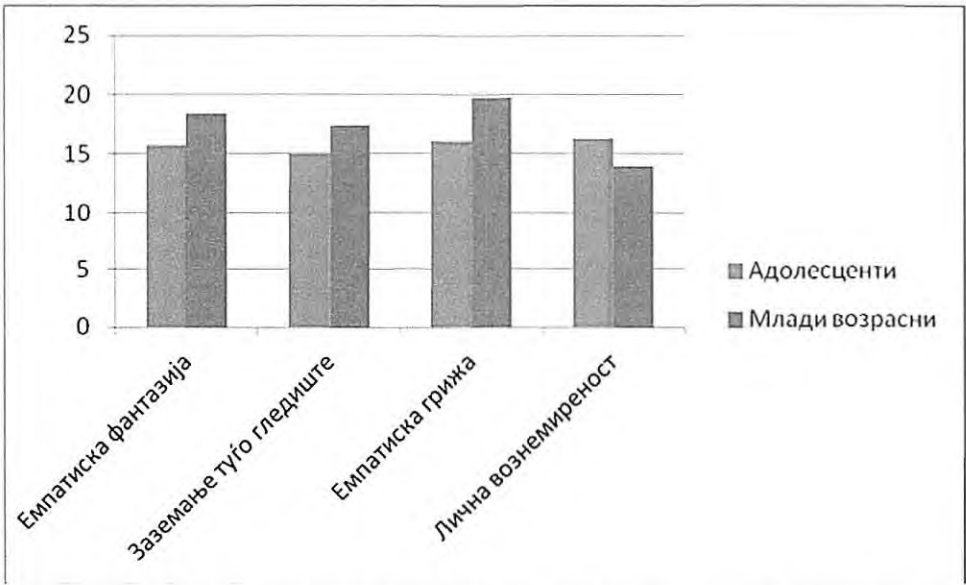
Забелешка: A- адолесценти; MB – млади возрасни; M – аритметичка средина; SD = Стандардна девијација; * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

Проверката на вистинитоста на похипотеза Б2 е извршена преку утврдување на статистичка значајност на разликата во аритметичките средини скоровите на испитаниците на прашалникот за емпатија, со помош на t-тест за големи и независни групи. Компонентите на емпатијата се анализирани поединечно, а резултатите од анализата се прикажани во Табела 7 и на Слика 2.

Табела 7. Разлики во ниво на емпатија помеѓу адолесценти и млади возрасни

	Возрасен период					
	A		MB			
Компоненти на емпатија	M	SD	M	SD	$t_{(118)}$	p
Емпатиска фантазија	15,78	4,19	18,37	4,85	3,12	.002**
Заземање туѓо гледиште	15,1	4,36	17,40	4,42	2,87	.005**
Емпатиска грижа	16,13	4,97	19,68	4,61	4,06	.000**
Лична вознемиреност	16,33	3,72	14,03	2,82	3,81	.000**

Забелешка: A – адолесценти; MB – млади возрасни; M – аритметичка средина; SD – стандардна девијација; * - $p<0,05$; ** - $p<0,01$

Слика 2. Разлики во ниво на емпатија помеѓу адолесценти и млади возрасни

Резултатот кој се однесува на анализата на разликата во нивото на *емпатиска фантазија* меѓу адолесцентите и младите возрасни покажува дека адолесцентите ($M = 15,78$; $SD = 4,19$) имаат пониско ниво на емпатиска фантазија отколку младите возрасни ($M = 18,37$; $SD = 4,85$; $t(118) = 3,12$, $p<0,01$). Што се однесува до разликата во нивото на *заземање туѓо гледиште*, статистичката анализа покажува дека адолесцентите ($M = 15,10$; $SD = 4,36$) имаат пониско ниво на заземање туѓо гледиште во споредба со младите возрасни ($M = 17,40$; $SD = 4,42$; $t(118) = 2,87$, $p<0,01$).

Делот од резултатите од спроведената анализа на разликите во нивото на *емпатиска грижа* меѓу двете возрастни групи покажува дека адолесцентите ($M = 16,13$; $SD = 4,97$) споредени со младите возрастни ($M = 19,68$; $SD = 4,61$) имаат пониско ниво и на емпатиска грижа ($t(118) = 4,06$, $p < 0,01$).

Само резултатот од статистичката анализа на разликата во нивото на лична вознемиреност меѓу адолесцентите и младите возрастни покажува дека адолесцентите ($M = 16,33$; $SD = 3,72$) имаат повисоко ниво на лична вознемиреност отколку младите возрастни ($M = 14,03$; $SD = 2,82$; $t(118) = 3,81$, $p < 0,01$). Оттука, може да се каже дека **младите возрастни се значително поемпатични од адолесцентите**, со што се потврдува потхипотеза Б2.

Во Табела 8 се прикажани резултатите од анализата на разликите во нивото на *саморегулација* помеѓу адолесцентите и младите возрастни. Статистичката значајност на разликата е испитувана со помош на t – тест за големи и независни групи. Резултатите од спроведената анализа укажуваат дека **младите возрастни имаат значително повисоко ниво на саморегулација** ($M = 219,67$, $SD = 23,64$) од адолесцентите ($M = 206,73$, $SD = 17,44$; $t(118) = 3,41$, $p < 0,01$). Оттука може да се констатира дека **потхипотезата Б3 е потврдена**.

Табела 8. Разлики во ниво на саморегулација помеѓу адолесценти и млади возрастни

	N		M		SD		$t_{(118)}$	p
Возрасен период	A	MB	A	MB	A	MB		
Саморегулација	60	60	206,73	219,67	17,44	23,64	3,41	.001**

Забелешка: А – Адолесценти, МВ - Млади возрастни, N – број на испитаници, M – аритметичка средина, SD - стандардна девијација; * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

Со оглед на тоа дека се потврдени сите три потхипотези може да се заклучи дека **хипотезата Б** според која адолесцентите и младите возрастни се разликуваат во поглед на перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација, **се прифаќа**.

4. ДИСКУСИЈА НА РЕЗУЛТАТИ

4.1. Дискусија на резултатите за разлики во перцепцијата на родителски стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација меѓу испитаници од еднодетни и од повеќедетни семејства

Добиените резултати за разликите во перцепцијата на родителскиот стил, во нивото на емпатија и нивото на саморегулација меѓу испитаниците од еднодетни семејства и испитаниците од повеќедетни семејства ја потврдуваат главната хипотеза А. Парцијалните споредби кои се однесуваат на перцепцијата на родителскиот стил на мајката и на таткото укажуваат на постоење статистички значајна разлика меѓу групите испитаници во перцепцијата на родителскиот стил, што овозможува да се прифати потхипотеза А1. Тоа значи дека адолесцентите и младите возрасни од еднодетно семејство ги перцепираат своите родители како повеќе пермисивни, помалку демократски и помалку авторитарни за разлика од адолесцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство.

Ваквиот резултат е во согласност со теоретските сознанија и емпириските наоди од повеќе истражувања (пр. Steinberg et al, 1992; Baumrind 1996; Maccoby & Martin, 1983; Leman 1985; Ziemska, 1973; Falbo & Polit, 1986; Milevsky et al., 2011; Terry, 2004; Marsiglia et al., 2007). Добиените разлики во перцепцијата на родителскиот стил во рамки на ова истражување се должат на различните практики на одгледување и воспитување кои ги применуваат родителите во семејства со едно дете и во семејства со повеќе деца и на бројот на деца во семејството. Развојот на децата, пред сè нивниот социоемоционален развој, е под големо влијание на родителското однесување. Зиemsка (Ziemska, 1973) која го проучувала родителското однесување и неговите последици врз детскиот развој, дошла до сознанија дека претераната заштита и разгаленост од страна на родителите го успорува психосоцијалното созревање на детето, при што истото станува кавгација, дрско, вообразено, ги злоупотребува родителите, себично е и поставува претерани барања пред родителите (Todorović, 2005). Тоа значи дека севкупното однесување на единствените деца, кое според повеќето истражувачи и автори се карактеризира со разгаленост, себичност, егоцентричност, неприродна зависност како и лоша срединска прилагоденост, е резултат на начинот на кој родителите се однесуваат кон нив.

Родителите кои имаат само едно дете најчесто градат презаштитнички однос кон него, покажуваат многу љубов и топлина, а поставуваат многу малку барања, без да практикуваат контрола и ограничување на детското однесување во согласност со надворешните стандарди. Односот родител – дете во еднодетните семејства се карактеризира со високо ниво на анксиозност кај родителите, бидејќи тие за прв пат стануваат родители и многу малку знаат за тоа како да го одгледуваат и воспитуваат своето дете. Затоа и се премногу чувствителни и нереални во однос на детското однесување. Истовремено целото свое внимание го насочуваат кон своето единствено дете, а таквото прекумерно родителско внимание резултира со несакани исходи кај детето, како што се зависноста и себичноста. Во класификацијата на родителските стилови на Баумринд (Baumrind, 1971) и Мекоби и Мартин (Maccoby & Martin, 1983) ваквото родителско однесување кое го манифестираат родителите кои имаат само едно дете е карактеристично за пермисивниот родителски стил.

Значително намалување на родителската анксиозност и внимание се јавува после раѓањето на третото дете што е резултат на искуството кое родителите го стекнале со одгледувањето и воспитувањето на другите деца. Родителите веќе немаат толку време и енергија за посветување преголемо внимание и за мониторирање на однесувањето на секое дете поединечно (Falbo & Polit, 1986). Ова значи дека со зголемување на бројот на деца во семејството се намалува можноста за презаштитивање на децата и за претерување во обезбедувањето оптимални услови во средината во која живеат децата.

Резултатот од споредбата меѓу испитаниците од еднодетни и повеќедетни семејства укажува на статистичка значајност на разликата во нивото на емпатија меѓу нив, што значи и потврдување на потхипотеза А2. Ваквиот резултат е во согласност со сознанијата до кои дошле поголем број истражувања за разликите во социоемоционалните вештини меѓу лицата кои потекнуваат од еднодетно семејство и лицата кои потекнуваат од повеќедетно семејство (пр. Piaget, 1965; Dunn, 1993; Zahn-Waxler, Iannotti & Chapman, 1982; Whiting & Whiting, 1975; Radke – Yarrow & Zahn – Waxler, 1990; Поповски, 2005; Padilla - Walker et al., 2010; Schaffer, Clark, & Jeglic, 2009; Perner et. Al., 1994; Jenkins & Astington, 1996; Cutting & Dunn, 1999; McAlister & Peterson, 2007). Наведените разлики се должат на различните воспитни стилови кои ги применуваат родителите во семејствата со различен број деца, како и на

социјализаторската улога што ја имаат браќата/сестрите во развојот на емпатијата. Резултатите од истражувањата што ги воделе Радке-Јароу и Зан-Вакслер (Radke-Yarrow & Zahn-Waxler, 1990) при Националниот институт за ментално здравје, покажуваат дека децата меѓусебе се разликуваат во однос на емпатиската грижа во зависност од воспитувањето што го добиваат од родителите. Се смета дека пермисивниот родителски стил, кој сè повеќе е присутен во семејствата со едно дете, е одговорен за ниските нивоа на емоционална и когнитивна емпатија кај единците. Од причина што овој родителски стил е целосно фокусиран на детето, децата на пермисивните родители не покажуваат грижа за чувствата и искуствата на други луѓе. Ефектите од пермисивното родителство врз емпатијата се забележуваат уште во периодот на детството и продолжуваат да се манифестираат и во подоцнежните животни периоди. Од друга страна, поддржувачкиот родителски стил, како што е авторитативниот, промовира позитивен развој на емпатијата придонесува за позитивно социјално однесување во адолесценцијата и периодите на зрелост (Schaffer, Clark, & Jeglic, 2009).

Ниското ниво на емпатија кај децата кои се единствени во семејството Пикард (Pickhardt, 2008) го објаснува со сознанието дека единствените деца го искусуваат семејството како свет во чив центар се наоѓаат самите тие и кој ротира околу нивните потреби, заради тоа што овие се постојано во фокусот на родителското внимание. Ваквите деца стануваат толку егоцентрични што понекогаш не ги ни забележуваат луѓето околу нив а сето тоа резултира со намалена способност за емпатија. Шафер, Кларк и Јеглич (Schaffer, Clark, & Jeglic, 2009) проучувајќи ја врската помеѓу родителскиот стил и развојот на емпатијата дошле до резултат според кој пермисивниот родителски стил во еднодетните семејства е причина за ниските нивоа на когнитивна и емоционална емпатија кај единците кои не покажуваат грижа за чувствата и искуствата на луѓето од нивната околина.

Влијанието на браќата/сестрите врз развојот на емпатијата е докажано во повеќе истражувања што значи дека добиените разлики во нивото на емпатија помеѓу лицата кои потекнуваат од еднодетни и лицата кои потекнуваат од повеќедетни семејства се должат и на присуството/отсуството на браќа/сестри во семејството. Падила - Вокер и соработниците (Padilla – Walker et al., 2010) укажуваат на тоа дека врските со браќата/сестрите многу повеќе промовираат позитивни исходи, како што е

емпатијата, отколку од односите родител-дете. Во рамки на интеракцијата родител-дете, децата најчесто се јавуваат во улога на приматели, а не даватели на помош. Во повеќедетните семејства реципроцитетот во односите меѓу браќата/сестрите ја зголемува подготвеноста за помагање и споделување, како и способноста за препознавање на емоциите и потребите на другите. Токму тој реципроцитет и рамноправност во односите меѓу браќата/сестрите во повеќедетното семејство го погодува развојот на емпатија (Zahn-Waxler, Iannotti & Chapman, 1982). Вајтинг и Вајтинг (Whiting & Whiting, 1975) во своето истражување за социјализаторската улога на браќата/сестрите во различни култури, исто така, дошле до сознанија дека браќата/сестрите имаат просоцијална функција и дека го засилуваат развојот на емпатијата со тоа што служат како модели и како учители на алтруизам и емпатија.

Присуството на браќа/сестри во семејството ја зголемува можноста за различни форми на конверзација и социјална интеракција помеѓу децата, што го забрзува развојот на “теоријата на умот”. Со други зборови, бројот на браќа/сестри во семејството ја унапредува “теоријата на умот” преку изложување на детето на други умови различни од неговиот (McAlister & Peterson, 2007). Според Пернер (Perner et. al., 1994) децата кои имале најмалку двајца браќа/сестри имале повисоки резултати при тестирањето на “теоријата на умот” во споредба со единците. Причина за ова може да биде специфичната насоченост на единците кон самите себе, што е последица на недостатокот на интеракција со други членови во семејството во рамки на исто хиерархиско ниво Карор – Stanulović & Petrović, 2006). Ваквото сознание е потврдено и од Џенкинс и Астингтон (Jenkins & Astington, 1996), според кои бројот на деца во семејството има влијание врз развојот на “теоријата на умот”, без оглед на редоследот на раѓање на децата.

Катинг и Дан (Cutting & Dunn, 1999), повеќе го нагласуваат квалитетот на интеракција меѓу браќата/сестрите како фактор важен за развојот на теоријата на умот, отколку нивниот број во семејството. Имагинативните игри, на пример, се поврзани со употребата на внатрешниот говор при што честото зборување за менталните состојби се јавува како важен механизам за развојот на теоријата на умот. Можноста за имагинативни игри во семејствата со повеќе деца им овозможува на истите да ја игнорираат реалноста - способност која е важна за заземање туѓо гледиште. При постоење на конфликт меѓу браќата/сестрите и при негово решавање, аргументите

насочени кон интересите на другата страна обезбедуваат природна лабораторија за учење на внатрешните состојби на другите и за разликите кои постојат помеѓу нив (Cassidy, Fineberg, Brown & Perkins, 2005).

Резултатот на супскалата за личната вознемиреност според кој единците покажуваат повисоко ниво на лична вознемиреност во споредба со лицата кои имаат браќа/сестри е очекуван имајќи ги предвид сознанијата од најголемиот број истражувања на саморегулацијата кај лицата од еднодетни и повеќедетни семејства, според кои, лицата кои имаат браќа/сестри покажуваат подобра саморегулација отколку единците. Поради сиромашната саморегулација, во ситуации кога други лица се наоѓаат во невоља или манифестираат негативни емоции единците покажуваат високо ниво на лична вознемиреност, што за последица има фокусирање на сопствената непријатна состојба, наместо на состојбата на лицето во невоља. Последишно, емпатиски пренадразнетите лица се насочуваат кон барање начини за ослободување од сопствената непријатна состојба, а со тоа изостанува просоцијалното однесување насочено кон други лица и засновано врз емпатијата (Bandastra, 2010).

Со утврдената статистичка значајност на разликата во нивото на саморегулација меѓу децата кои се единствени во семејството и децата кои имаат браќа/сестри се потврди и потхипотеза А3, што значи дека адолесцентите и младите возрасни од еднодетно семејство имаат пониско ниво на саморегулација од адолесцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство. Ваквиот резултат е во склад со досегашните истражувачки сознанија (пр. Padilla – Walker, 2010; Cicirelli, 1995; Dunn, 1993; Leman, 1985; Kramer & Conger, 2009; Roberts & Blanton, 2001; Zuber, 1982; Downey & Condrion, 2004).

Познато е дека срединските и генетските фактори, стапувајќи во меѓусебна интеракција, имаат директно и долготрајно влијание врз индивидуалната способност за саморегулација. Од една страна, срединските фактори, како што се, на пример, типот на социоемоционално врзување меѓу родителите и децата и родителскиот стил, можат да влијаат на експресијата на индивидуалниот генотип, а од друга страна пак, варијациите во гените можат да ја зголемат чувствителноста на единката кон одредени средински фактори (Berger, 2011).

Голем број истражувачи дошле до резултат дека различните родителски стилови се различно поврзани со исходите во социоемоционалниот развој на децата (Baumrind, 1971; Maccoby & Martin, 1983; Parke & Buriel, 1998). Баумринд (Baumrind, 1971) проучувајќи кои квалитети и кои недостатоци ги развиваат различните родителски стилови дошла до сонанија дека авторитативниот родителски стил придонесува за добро развиена емоционална регулација кај децата. Авторитативниот родителски стил позитивно корелира со позитивните развојни исходи, меѓу кои и емоционална и бихевиорална регулација интернализирана во селфот. Всушност, многу истражувања укажуваат на тоа дека родителите со стил кој ја поддржува автономијата кај децата, во смисла на охрабрување на децата за самостојно решавање на проблеми, за правење избори и за учество во донесувањето одлуки наспроти надворешно диктирани исходи, има позитивни ефекти врз саморегулацијата (пр. Joussemet et al., 2008; Roth et al., 2009; Luyckx, Soenens, Goossens, & Vansteenkiste, 2007; Grolnick & Ryan, 1989).

Имајќи ја предвид и улогата што ја имаат браќата/сестрите во развојот на социоемоционалните вештини можеме да кажеме дека разликите во нивоата на саморегулација добиени во истражувањето се должат не само на различните родителски стилови во семејствата со едно дете и семејствата со повеќе деца, туку и на присуството/отсуството на браќа/сестри во семејството. Афективната врска со браќата/сестрите води до позитивни социјални однесувања кај поединците, како што е саморегулираното однесување. Имено, браќата/сестрите функционирајќи како тutori и супервизори уште од мала возраст подучуваат кои однесувања се прифатливи, а кои не (Padilla – Walker, 2010). Дауни и Кондрон (Downey & Condrón, 2004), проучувајќи ја улогата на браќата/сестрите во развојот на социоемоционалните вештини, преку споредување на децата кои имаат браќа/сестри и децата кои се единствени во семејството, дошле до сонанија дека децата кои имаат браќа/сестри покажуваат подобра саморегулација отколку единците. Во таа насока, Зубер (Zuber, 1982) исто така укажува на проблеми со саморегулацијата кај единствените деца, кои често покажувале силна вознемиреност и потешкотии во справувањето со предизвици. Ослабената способност за саморегулација кај единците е причина за високото ниво на лична вознемиреност кое го доживуваат при сведоштво на невоља и манифестирање на негативни емоции од страна на други лица (Bandastra, 2010). Емпатиското пренадразување кое доведува до преголема вознемиреност кај единката резултира со

фокусирање на сопствената непријатна внатрешна состојба, а не со грижа за потребите на другите (Eisenberg & Fabes, 1992; според Clark, 1992).

Семејната клима во која живеат единиците се разликува од климата во семејството со повеќе деца. Единците се најчесто во друштво на возрасни лица - мајката и таткото. Додека детето е мало контактите со врсниците се сведени на контакти со деца во предучилишните и училишните установи кои се под строга контрола на возрасните. Спонтано дружење скоро и да нема, бидејќи родителите се тие кои ја одредуваат должината на контактот со врсниците, како и активностите со кои ќе биде исполнето дружењето. Блискоста која се развива помеѓу браќата/сестрите многу ретко се формира помеѓу деца од различни семејства (Kapor-Stanulović & Petrović, 2006). Сето ова има неповолни ефекти врз развојот на социоемоционалните вештини кај децата кои немаат браќа/сестри, што ги објаснува ниските нивоа на емпатија и саморегулација кај единиците во ова истражување.

Според претпоставката за “намалување на ресурсите” родителите имаат наголемо влијание врз првороденото, односно, најстарото дете во семејството, а со секое наредно дете материјалните и психолошките ресурси се намалуваат. Привилегиите што ги имаат првородените деца во повеќедетните семејства, во однос на родителското влијание, ги имаат и единиците (Downey, 2001; според Boyd & Bee, 2008). Но, првородените кои имаат браќа/сестри ги надминуваат единиците во поглед на развиеноста на социоемоционалните вештини. Дури и без оглед на редоследот на раѓање, афективните врски меѓу браќата/сестрите овозможуваат децата од повеќедетните семејства да напредуваат побрзо од единиците во разбирањето на менталните состојби и однесувањето на луѓето (Gass, Jenkins & Dunn, 2007; според Boyd & Bee, 2008). Оттука, единиците и првородените деца во повеќедетните семејства добиваат поголемо внимание од родителите што е важно за когнитивниот развој, но браќата/сестрите се тие кои најмногу придонесуваат за социјалниот и емоционалниот развој на децата (Boyd & Bee, 2008).

4.2. Дискусија на резултатите за разлики во перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација меѓу адолесцентите и младите возрасни

Добиените резултати за разликите во перцепцијата на родителскиот стил, во нивото на емпатија и нивото на саморегулација меѓу адолесцентите и младите возрасни ја потврдуваат главната хипотеза Б, според која овие две возрасни групи се разликуваат во поглед на перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација. Споредбите меѓу испитаниците во однос на перцепцијата на родителскиот стил укажуваат на постоење статистички значајна разлика која ја потврдува потхипотеза Б1. Тоа значи дека адолесцентите ги перцепираат своите родители како повеќе пермисивни и повеќе авторитарни за разлика од младите возрасни кои своите родители ги перцепираат како повеќе демократски. Овој резултат е во согласност со досегашните истражувања според кои како резултат на промените на развојните задачи во секој возрасен период се менуваат и односите помеѓу децата и родителите (пр. Cohen and Rice, 1997; Dornbusch, Ritter, Leiderman, Roberts, & Fraleigh, 1987; Smetana, 1995; Marsiglia, Walczyk, Buboltz, Griffith-Ross, 2007; Patock-Peckman & Morgan-Lopez, 2009; Arnett, 2004; Terry, 2004).

Во своето истражување за врската помеѓу родителските стилови и постигнувањето во периодот на адолесценција, Дорнбуш и соработниците (Dornbusch et al., 1987) известуваат за тоа дека адолесцентите ги перцепираат своите родители како повеќе пермисивни и повеќе авторитарни, а многу помалку како авторитативни, за што зборуваат и резултатите од ова истражување. Чувствувајќи дека не можат да воспостават допир со современиот свет на адолесцентите, голем дел од родителите сметаат дека најдобро што можат да направат за својот адолесцент е да станат негов пријател кој нема да поставува никакви барања, стандарди и ограничувања за неговото однесување. Овие родители стануваат премногу топли и веруваат дека својата љубов кон адолесцентот ќе ја покажат со тоа што ќе му ја исполнуваат секоја негова желба, прибегнувајќи на тој начин кон практикување на пермисивно родителство (O'Connor, 2006).

Од друга страна, пак, познато е дека во периодот на адолесценција започнува процесот на идивудуација чиј почеток е означен со нагласената диференцијација од

родителите кога адолесцентот доживувајќи се различен од своите родители критички е настроен кон нив и кон сè што произлегува од нив. Сознајниот развој во адолесцентниот период кој се карактеризира со хипотетичко-дедуктивно мислење придонесува адолесцентите да имаат различни погледи и размислувања од нивните родители, што резултира со зголемен број конфликти во односите родител-дете (Мурцева-Шкарик, 2009). Честите конфликти меѓу адолесцентите и нивните родители, настанати поради мониторингот, барањата и ограничувањата поставени од родителите од една страна и потребата за осамостојување на адолесцентите, од друга страна, може да доведе до перцепција на авторитарно родителство. Имено, адолесцентите протестираат на секое поставено барање од родителите и на секое ограничување на нивната слобода, сфаќајќи го тоа како премногу цврста контрола и наметнување автоматска послушност, без да се почитува нивното мислење (Pichkardt, 2011).

После диференцијата и вежбањето на независноста од родителите, процесот на индивидуација минува низ фазата на повторно зближување со родителите кога веќе нема автоматска послушност и кога адолесцентот почнува да соработува со своите родители, но како самостојна личност. Процесот на индивидуација завршува во адолесценцијата со воспоставена независност и чувство на сопствен идентитет, т.е. со воспоставена индивидуалност (Мурцева-Шкарик, 2009). Како резултат на завршениот процес на индивидуација и новите развојни задачи што ги носи периодот на рана зрелост, односите помеѓу родителите и децата после периодот на адолесценција се стануваат подемократски. Наизглед на младите возрасни како да не им се потребни родителската поддршка и насочување, но податоците укажуваат дека родителите и понатаму се доживуваат како основа за сигурност. Голем број млади возрасни сеуште живеат со своите родители бидејќи економски не се способни за целосна независност (Berger, 2007). Според Арнет (Arnett, 2004), во периодот на рана зрелост се менува динамиката на односот родител-дете при што на родителите веќе не се гледа како на доминантни фигури. Меѓу младите возрасни и нивните родители се развива еден попријателски и подемократски однос. Резултатите од поголем број истражувања за перцепцијата на родителскиот стил од страна на младите возрасни укажуваат на тоа дека младите возрасни најчесто ги перцепираат своите родители како авторитативни, а многу помалку како авторитарни или пермисивни (пр. Marsiglia, Walczyk, Buboltz,

Griffith-Ross, 2007; Patock-Peckham & Morgan-Lopez, 2009; Arnett, 2004; Terry, 2004). Во согласност со овие сознанија е и резултатот од ова истражување.

Во однос на нивото на емпатија, резултатите укажуваат на статистички значајна разлика меѓу двете групи испитаници, што води кон потврдување на потхипотеза Б2 според која, младите возрасни имаат повисоко ниво на емпатија од адолесцентите. Најдените разлики се должат на разликите во карактеристиките на когнитивниот и емоционалниот развој во соодветниот возрасен период. Во рамки на ова истражување резултатите покажаа дека адолесцентите ги перцепираат своите родители како повеќе пермисивни и повеќе авторитарни, што, покрај возраста, може да биде причина за пониско ниво на емпатија кај адолесцентите, во споредба со младите возрасни кои своите родители ги перцепираат како повеќе авторитативни, што пак придонесува за повисоко ниво на емпатија (Schaffer, Clark, & Jeglic, 2009; Baumrind, 1971; Maccoby & Martin, 1983).

Добиениот резултат за постоење на разлики во нивото на емпатија меѓу адолесцентите и младите возрасни е во согласност и со истражувањата за разликите во нивоата на когнитивна и емоционална емпатија, зависно од возраста на поединецот кои едногласно укажуваат на нивно постоење (Hoffman, 1987; Eisenberg, 2000; Shantz, 1975; Greenspan, Barenboim, & Chandler, 1976; Feshbach, 1978). Една од перспективите која го објаснува развојот на емпатијата во тек на различните возрасни периоди, а која воедно е и најмногу прифатена, е перспективата на Хофман. Имено, според Хофман (Hoffman, 1987) емпатиското однесување кое е примарно афективно се трансформира со развојот на когнитивниот систем на детето, при што, голема важност има доживувањето на растечкото разбирање на раздвоеноста на селфот од другите, како и доживувањето на растечкото разбирање на идентитетот на другите единки. Со соединувањето на емпатискиот афект и социјалнокогнитивниот развој се минува низ четири нивоа на емпатијата, за да кај возрасните емпатијата претставува сложен феномен чија манифестација претпоставува вклученост на повеќе сложени когнитивни процеси.

Од развојна перспектива емпатијата најмногу е прочувана во периодите на детство и долеценција (пр. Eisenberg & Fabes, 1998; Damon & Eisenberg, 1998; Zahn – Waxler, Radke – Yarrow, Wagner & Chapman, 1992), при што истражувачките резултати покажуваат прогресивен напредок во нејзиниот развој со тек на годините. Некои од

проучувачите на животниот век (пр. Erikson & Kivnick, 1986; McAdams & Olson, 2010) сметаат дека емпатијата се развива во периодите на зрелост, па дури и во периодите на старост. Според теоријата на динамичка интеграција (Labouvie – Vief, 2009), емоционалните репрезентации се засновани врз основните когнитивни репрезентации и нивниот развој се движи од едноставни шеми до сложени и интегрирани репрезентации благодарение на искуството кое се стекнува со годините. Оттука, емоционалните репрезентации и функции се зголемуваат во тек на животот како резултат на когнитивниот развој, притоа покажувајќи суптилно зголемување во периодите на зрелост поради акумулација на искуство (O'Brien, Konrath, Gruhn & Hagen, 2012).

Индивидуалната способност за регулирање на емоциите одредува дали лицето, кое е сведок на негативни емоции кај други лица, ќе реагира со емпатиска грижа или со преголема лична вознемиреност. Лицата со добра саморегулација покажуваат симпатија за состојбата на другите, што воедно ја зголемува веројатноста за помагање на лицето кое е во неволја, додека лицата со сиромашна саморегулација, надвлдадени од негативните емоции на другите реагираат со зголемена лична вознемиреност која може да доведе до антисоцијално и агресивно однесување. Способноста за регулација на емоциите е подложна на промени во текот на животот (Gruhn, Rebucal, Diehl, Lumley & Labouvie-Vief, 2008). Поради тоа што нејзиниот развој е поврзан со развојниот прогрес на когнитивните способности, но и со искуството што го стекнува единката со тек на годините, разбирлива е поголемата лична вознемиреност манифестирана од адолесцентите во ситуации на неволја во споредба со младите возрасни.

Со добиената статистички значајна разлика во нивото на саморегулација меѓу адолесцентите и младите возрасни се потврдува и потхипотеза Б3, според која младите возрасни имаат повисоко ниво на саморегулација од адолесцентите. Добиениот резултат се должи на разликите во применуваниот родителски стил, како и на разликите во когнитивно-афективниот развој во двата возрасни периода. Имено, проучувачите на родителските стилови и нивните ефекти врз социоемоционалниот развој на децата укажуваат на тоа дека пермисивниот родителски стил, кој во рамки на ова истражување е почесто перцепиран од страна на адолесцентите, е една од причините за пониското ниво на саморегулација на оваа возраст, во споредба со

младите возрасни. Причина за тоа се ниските очекувања на пермисивните родители во врска со зрелоста и самоконтролата кај децата. При воспитувањето на децата тие не поставуваат правила и стандарди за зрело однесување дозволувајќи децата сами да си го регулираат однесувањето (Baumrind, 1971; Maccoby & Martin, 1983).

Во периодот на младост, како резултат на променетите односи родител-дете, родителите многу поочесто се перцепираат како авторитативни, што за последица има добро развиена саморегулација. Всушност, многу истражувања укажуваат на тоа дека родителите со стил кој ја поддржува автономијата кај децата, во смисла на охрабрување на децата за самостојно решавање на проблеми, за правење избори и за учество во донесувањето одлуки наспроти надворешно диктирани исходи, има позитивни ефекти врз саморегулацијата (Joussemet et al., 2008; Luycx, Soenens, Goossens, & Vansteenkiste, 2007; Grolnick & Ryan, 1989). Пот и соработниците (Roth et al., 2009) укажуваат на тоа дека авторитативниот родителски стил произведува млади возрасни кои при формирање на идентитетот имаат развиено чувство за правилен избор и покажуваат интегрирана регулација на емоциите.

Што се однесува до развојот на саморегулацијата, според теоријата на селекција, оптимизација и компензација развојот на саморегулацијата е поврзан со развојот на вниманието и инхибицијата кои достигнуваат зрело ниво кон крајот на детството. Сепак, изведбата на покомплексни задачи продолжува да напредува низ адолесценцијата и раната зрелост. Студиите за одложување на задоволството, што е еден од показателите за развиеност на саморегулацијата кај деца, адолесценти, млади возрасни и постари возрасни, покажале возрасно поврзано зголемување на веројатноста за избирање на поголема одложена награда во споредба со моментална мала награда (Green, Lichtman, Fry, & Myerson, 1994, Николоска, 2002).

Способноста за саморегулација се јавува со самото раѓање и продолжува да се развива во тек на детството и адолесценцијата, но не е целосно развиена сè до периодот на рана зрелост. Во периодот на зрелост развојот на саморегулацијата вклучува фино подесување на веќе постоечката когнитивно-афективна архитектура, што ќе направи разлика во однос на претходните возрасни периоди. Поради недоволно развиената способност за регулирање на емоционалните одговори децата и адолесцентите во ситуации кои бараат емпатиски одговор реагираат со изразена лична

вознемиреност. Поради недоволно развиениот капацитет за регулирање на сопствените реакции на туѓата вознемиреност, самите стануваат премногу вознемирени, а со тоа и фокусирани на сопствената неудобност наместо на неудобноста на единките кои се наоѓаат во непријатна ситуација (Eisenberg, Spinrad et al., 2006; Eisenberg & Fabes, 2006; според Bandstra, 2010). Најголем број истражувачи се согласни дека претходниците на саморегулацијата се јавуваат многу рано, но продолжуваат да се развиваат и усовршуваат паралелно со напредокот во когнитивниот и емоционалниот развој (пр. Bronson, 2000; Green, Fry, & Myerson, 1994; Murphy, Eisenberg, Fabes, Shepard, and Guthrie, 1999; Mischel, Shoda, & Rodriguez, 1989; Demetriou, 2000; Kopp, 1982; Eisenberg, Spinrad et al., 2006; Eisenberg & Fabes, 2006).

5. ЗАКЛУЧОЦИ

Основен проблем во рамки на ова истражување е: Дали постојат разлики во перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација кај адолесценти и млади возрасни кои потекнуваат од еднодетно и од повеќедетно семејство.

Целта беше да се добијат сознанија за тоа како адолесцентите и младите возрасни, кои имаат или немаат браќа/сестри го перцепираат родителскиот стил и до кој степен ги поседуваат саморегулацијата и емпатијата како важни социоемоционални вештини потребни за успешно вклучување во врничките групи и општо, во општествената средина. Исто така, цел беше и да се дојде до сознанија за тоа како поединците на различна возраст го перцепираат родителскиот стил и кое е нивото на емпатија и саморегулација што го поседуваат во конкретните возрасни периоди.

Резултатите ги потврдија поставените хипотези во однос на секоја анализирана варијабла.

Заклучоците во врска со главната хипотеза А зборуваат за разликите во перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација кои постојат меѓу лицата, односно, адолесцентите и младите возрасни од еднодетно семејство и адолесцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство. Овие заклучоци можат да се сумираат во следниве точки:

- Адолесцентите и младите возрасни од еднодетно семејство ги перцепираат своите родители како повеќе пермисивни, помалку демократски и помалку авторитарни за разлика од адолесцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство.
- Адолесцентите и младите возрасни од еднодетно семејство имаат пониско ниво на емпатија од адолесцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство.
- Адолесцентите и младите возрасни од еднодетно семејство имаат пониско ниво на саморегулација од адолесцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство.

Резултатите се во согласност со сознанијата од најголемиот број истражувања наведени во стручната литература, од кои едни се однесуваат на разликите во *перцепцијата на родителскиот стил* од страна на лица кои имаат/немаат браќа/сестри (пр. Baumrind, 1996; Steinberg et al, 1994; Leman 1985; Ziemska, 1973; Falbo & Polit,

1986; Milevsky et al., 2011; Terry, 2004; Marsiglia et al., 2007), а другите за разликите во нивото на емпатија помеѓу лицата од еднодетни и повеќедетни семејства (Piaget, 1965; Dunn, 1993; Zahn-Waxler, Iannotti & Chapman, 1982; Whiting & Whiting, 1975; Radke – Yarrow & Zahn – Waxler, 1990; Поповски, 2005; Walker et al., 2010; Schaffer, Clark, & Jeglic, 2009; Perner et. Al., 1994; Jenkins & Astington, 1996; Cutting & Dunn, 1999; McAlister & Peterson, 2007) и разликите во нивото на саморегулација, исто така, помеѓу лицата од еднодетни и повеќедетни семејства (Padilla – Walker, 2010; Cicirelli, 1995; Dunn, 1993, Leman, 1985; Kramer & Conger, 2009; Roberts & Blanton, 2001; Zuber, 1982; Downey & Condron, 2004; Bandastra, 2010).

Заклучоците во врска со главната хипотеза Б се однесуваат на разликите во перцепцијата на родителскиот стил, во нивото на емпатија и нивото на саморегулација меѓу лица со различна возраст, односно, адолесценти и млади возрасни. Овие заклучоци можат да се сумираат во следниве точки:

- Адолесцентите ги перцепираат своите родители како повеќе пермисивни и повеќе авторитарни за разлика од младите возрасни кои своите родители ги перцепираат како повеќе демократски.
- Младите возрасни имаат повисоко ниво на емпатија од адолесцентите.
- Младите возрасни имаат повисоко ниво на саморегулација од адолесцентите.

Најдените разлики помеѓу адолесцентите и младите возрасни во перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација укажуваат на промените во односите родител – дете низ возрасните периоди во зависност од развојните задачи на конкретниот возрасен период, како и на развојноста на социоемоционалните вештини, што резултира со разлики во нивоата на емпатија и саморегулација кај лица од различна возраст.

Ваквите резултати се во согласност со мноштвото истражувања со кои изобилува стручната литература и тоа истражувања кои ги испитуваат *родителските стилови* перцепирани од адолесценти и млади возрасни (пр. Cohen and Rice, 1997; Dornbusch, Ritter, Leiderman, Roberts, & Fraleigh, 1987; Smetana, 1995; Marsiglia, Walczyk, Buboltz, Griffith-Ross, 2007; Patock-Peckman & Morgan-Lopez, 2009; Arnett, 2004; Terry, 2004; O'Connor, 2006; Pickhardt, 2011) и истражувања кои ги испитуваат развојот на социоемоционални вештини, односно, *емпатијата* (пр. Hoffman, 1987; Eisenberg, 2000; Shantz, 1975; Greenspan, 1976; Feshbach, 1978; Eisenberg & Fabes, 1998;

Damon & Eisenberg, 1998; Zahn – Waxler, Radke – Yarrow, Wagner & Chapman, 1992; Erikson & Kivnick, 1986; McAdams & Olson, 2010; O'Brien, Konrath, Gruhn & Hagen, 2012) и *саморегулацијата* (пр. Bronson, 2000; Green, Fry, & Myerson, 1994; Murphy, Eisenberg, Fabes, Shepard, and Guthrie, 1999; Mischel, Shoda, & Rodriguez, 1989; Demetriou, 2000; Kopp, 1982; Eisenberg, Spinrad et al., 2006; Eisenberg & Fabes, 2006).

Ова истражување беше спроведено поради тенденцијата на постојано зголемување на бројот на брачни парови кои во денешно време се одлучуваат да ја завршат својата репродуктивна историја со само едно дете, како и поради доаѓањето до сознанија за ефектите што растењето како единец ги има врз психосоцијалниот развој на децата кои немаат браќа/сестри. Раѓањето на само едно дете има голем број последици на општествено ниво, на семејно ниво, но најизразени се последиците врз развојот на самите деца. Во рамки на ова истражување, во однос на емпатијата и саморегулацијата единците покажаа послаби резултати во споредба со децата од повеќедетни семејства. Единците, растејќи без браќа/сестри, немаат можност да ги научат социоемоционалните вештини важни за воспоставување односи со други лица надвор од семејството. Нивната специфична насоченост кон самите себе, како резултат на недостатокот на интеракции со членови на семејството кои се на исто хиерархиско ниво со нив, доведува до изразена егоцентричност. Единците најчесто се во контакт со возрасни лица – нивните родители, баби, дедовци. Контактите со врсниците се ретки и контролирани од родителите, поради што изостанува спонтаното дружење и размена кои се присутни помеѓу браќата/сестрите. Притоа и воспитните стилови кои ги применуваат родителите на единците се различни од оние кои ги применуваат родителите во повеќедетните семејства (Kapor-Stanulović & Petrović, 2006). Ова резултира со разлики помеѓу еднодетните и повеќедетните семејства во однос на семејната атмосфера и динамика, а тоа, пак, за последица има различни развојни исходи кај децата.

Сознанијата добиени со ова истражување можат да послужат за збогатување на теоретските сознанија во рамките на развојната психологија и пошироко во применетата развојна психологија, социјалната психологија, педагошката психологија, психологијата на личноста, посебно на оние сознанија кои се однесуваат на еднодетните семејства и на феноменот на единствено дете. Од уште поголема важност е практичната примена на добиените сознанија во секојдневната социјализација на

единците спроведувана од страна на родителите, наставниците, професорите и другите возрасни со цел стимулирање на нивниот психосоцијален развој од најмала возраст и развивање на емпатијата и саморегулацијата, кои се неопходни за успешно вклучување во општествените групи. Исто така, сознанијата од ова истражување можат да се применат во изработката на посебни програми за поттикнување на развојот на саморегулацијата и емпатијата, зголемување на нивото на самоконтрола и стимулирање на просоцијалното однесување кај единците. Сознанијата можат да се искористат и за изработка на едукативни програми за родителите заради укажување на важноста од обезбедување на соодветна замена за воспитните ситуации кои се одвиваат меѓу браќата/сестрите во повеќедетните семејства и за нивната улога во развојот на социоемоционалните вештини, а кои изостануваат во семејствата со едно дете.

Добиените сознанија за карактеристиките на односот родител-дете во периодите на адолесценција и младост можат да се искористат за подобрување на комуникацијата меѓу родителите и децата, посебно во периодот на адолесценција кога има појава на зголемен број конфликти поради судирање на силната потреба за независност на адолесцентите од една страна, и вообичаената родителска контрола, од друга страна. Сето ова поради тоа што добиените разлики во нивоата на емпатија и саморегулација меѓу адолесцентите и младите возрасни, покрај на развојните карактеристики на испитуваните возрасни периоди, се должат и на улогата на родителите во стимулирање на развојот на социоемоционалните вештини.

Истражувањето има одредени ограничувања. Дел од нив произлегуваат од примерокот и неговата големина, дел од нив од неможноста да се контролираат сите варијабли кои можат да влијаат врз резултатите. Исто така, важно е да се укаже и на можноста испитаниците да давале социјално пожелни одговори на поставените прашања со цел да се прикажат во најдобро светло, што значи дека постои можност на прашањата да одговарале на начин кој не е во согласност со нивното однесување.

Идните истражувања би можеле да опфатат поголем број испитаници. Вниманието треба да биде насочено кон други варијабли кои би можеле да бидат одговорни за разликите помеѓу групите испитаници, како што се на пример, квалитетот на социоемоционалното врзување со родителите, образованието на родителите, СЕС,

врските со други возрасни (баби, дедовци, наставници, професори), социометрискиот статус во групата врсници, средината во која живеат (урбана/рурална), и слично.

РЕЗИМЕ

Основен проблем со кој се занимава истражувањето е: Дали постојат разлики во перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација кај адолесценти и млади возрасни кои потекнуваат од еднодетно и од повеќедетно семејство?

Примерокот е составен од 120 испитаници (52 машки и 68 женски), кои живеат на територијата на Република Македонија и потекнуваат од еднодетни од повеќедетни семејства. Испитаниците вклучени во примерокот се од два возрасни периода: адолесценција и младост. При тоа, адолесцентите се на возраст од 15-18 години, а младите возрасни се на возраст од 20-30 години.

За одредување на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација како и за добивање на социодемографски податоци за испитаниците важни за контрола на релевантните варијабли, во истражувањето се користени следниве **мерни инструменти**: прашалник за родителски авторитет (Parental Authority Questionnaire- PAQ), инструмент на интерперсонална реактивност (Interpersonal Reactivity Index-IRI), прашалник за мерење на капацитетот на саморегулација (Self-Regulation Questionnaire-SRQ), прашалник за социодемографски карактеристики.

Постапката на истражување започнува со задавање на прашалникот за социодемографски карактеристики. Врз основа на податоците што ги обезбедува овој прашалник се утврдува кои испитаници овозможуваат контрола на релевантните варијабли и според тоа можат да бидат вклучени во примерокот за истражување. На испитаниците кои ги исполнуваат критериумите за вклучување во примерокот им се администрираат прашалниците за перцепција на родителски стил (формата за мајка и татко), прашалникот за емпатија и прашалникот за саморегулација.

Резултатите од статистичката обработка на податоците укажуваат на постоење на статистички значајна разлика меѓу испитаниците од еднодетно и од повеќедетно семејство, како и меѓу испитаниците со различна возраст, односно, адолесцентите и младите возрасни, во однос на перцепцијата на родителскиот стил, нивото на емпатија и нивото на саморегулација.

Врз основа на резултатите се изведени следниве **заклучоци**:

- Во врска со разликите меѓу испитаниците од еднодетни и од повеќедетни семејства:

- Адоlesцентите и младите возрасни од еднодетно семејство ги перцепираат своите родители како повеќе пермисивни, помалку демократски и помалку авторитарни за разлика од адоlesцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство.

- Адоlesцентите и младите возрасни од еднодетно семејство имаат пониско ниво на емпатија од адоlesцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство.

- Адоlesцентите и младите возрасни од еднодетно семејство имаат пониско ниво на саморегулација од адоlesцентите и младите возрасни од повеќедетно семејство.

- Во врска со разликите меѓу испитаниците со различна возраст:

- Адоlesцентите ги перцепираат своите родители како повеќе пермисивни и повеќе авторитарни за разлика од младите возрасни кои своите родители ги перцепираат како повеќе демократски.

- Младите возрасни имаат повисоко ниво на емпатија од адоlesцентите.

- Младите возрасни имаат повисоко ниво на саморегулација од адоlesцентите.

ЛИТЕРАТУРА

1. Andersen, M. L. & Taylor, H. F. (2006). *Sociology: Understanding a diverse society*. London: Thomson Learning.
2. Anderson, J. R. (1990). *The adaptive character of thought*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
3. Arnett, J. J. (2004). *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties*. New York: Oxford University Press.
4. Bandastra, N. F. (2010). *The behavioral expression of empathy to others' pain versus others' sadness in young children*. Nova Scotia: Halifax.
5. Barber, B. K., Olsen, J. E. & Shargle, S. C. (1994). Association between parental psychological and behavioural control and youth internalized and externalized behaviours. *Child Development*, 65 (4), 1120-1136. doi: 10.1111/j.1467-8624.1994.tb00807
6. Barkley, R. (1997). Attention-deficit hyperactivity disorder, self-regulation and time: Toward a more comprehensive theory. *Developmental and Behavioral Pediatrics*, 18 (4), 271-279.
7. Batson, C. D. (1991). *The Altruism Question*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
8. Baumeister, R. F., Bushman, B. J. (2008). *Social Psychology and Human Nature*. Wadsworth: Cengage learning.
9. Baumeister, R. F. & Vohs, K. D. (2007). Self – regulation, ego depletion and motivation. *Social and Personality Psychology Compass*, 1. doi: 10.1111/j.1751-9004.2007.00001
10. Baumrind, D. (1967). Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior. *Genetic Psychology Monographs*, 75(1), 43-88.
11. Baumrind, D. (1971). Current patterns of parental authority. *Developmental Psychology Monographs*, 4 (1). Pt. 2. doi: 10.1037/h0030372
12. Baumrind, D. (1996). Parenting: The discipline controversy revisited. *Family Relations*, 45(4): 405-414. doi: 10.1037/h0030372
13. Berger, K. S. (2007). *The developing person through the life span*. New York: Worth Publishers.

14. Berger, A. (2011). *Self-regulation: Brain, cognition and development*. Washington, DC: American Psychological Association.
15. Berger, A., Kofman, O., Livneh, U. & Henik, A. (2007). Multidisciplinary perspectives on attention and the development of self-regulation. *Progress in Neurobiology*, 82, 256-286.
16. Bornstein, M. (2002). *Handbook of parenting. Vol.1. Children and parenting*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
17. Boyd, D. & Bee, H. (2008). *Lifespan development*. Boston: Allyn & Bacon.
18. Bronson, M. B. (2000). *Self-regulation in early childhood: Nature and nurture*. New York: The Guilford Press.
19. Buhler, C. (1999). *The child and his family*. London: Routledge.
20. Buri, J. R. (1991). Parental authority questionnaire. *Journal of personality assessment*, 57(1), 110-119.
21. Burre, W. L., Hill, R., Nye, F. I. & Reiss, I. L. (1979). *Contemporary theories about family: Research – based theories*. New York: Free Press.
22. Calkins, S. D., Smith, C. L., Gill, K.L., & Johnson, M. C. (1998). Maternal interaction style across contexts: Relations to emotional, behavioural and physiological regulation during toddlerhood. *Social development*, 7, 350-369.
23. Cassidy, K. W., Fineberg, D. S., Brown, K. & Perkins, A. (2005). Theory of mind may be contagious, but you don't catch it from your twin. *Child Development*, 76(1), 97-106.
24. Cicirelli, V. G. (1995). *Sibling relationships across the life span*. New York: Plenum Press.
25. Clark, M. (1992). *Emotion and social behavior: Vol. 14. Review of personality and social psychology*. CA: Sage.
26. Cohen, D. A. & Rice, J. (1997). Parenting styles, adolescent substance abuse and academic achievement. *Journal of drug education*, 27, 199-211.
27. Cole, P. M., Martin, S. E., Dennis, T. A. (2004). Emotion regulation as scientific construct: Methodological challenges and directions for child development research. *Child development*, 75, 317-333. doi: 10.1111/j.1467-8624.2004.00673
28. Collins, W. & Russel, G. (1991). Mother-child and father-child relationships in middle adolescence: A developmental analysis. *Developmental Review*, 11, 99-136.

29. Darling, N. & Steinberg, L. (1993). Parenting style as context: An integrative model. *Psychology Bulletin*, 113 (3), 487-496. doi: 10.1037/0033-2909.113.3.487
30. Davis, M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(1), 113-126. doi: 10.1037/0022-3514.44.1.113
31. Denham, S. A., Blair, K. A., DeMulder, E., Levitas, J., Sawyer, K. S., Auerbach-Major, S. T., & Queenan, P. (2003). Preschoolers' emotional competence: Pathway to social competence? *Child Development*, 74, 238-256.
32. Derryberry, D., & Reed, M. A. (2002). Anxiety-related attentional biases and their regulation by attentional control. *Journal of Abnormal Psychology*, 111, 225-236. doi: 10.1037/0021-843X.111.2.225
33. Desautels, M. (2008). *Sibling relationships*. University of Birmingham.
34. Dornbush, S. M., Ritter, P. L., Liederman, P. H., Roberts, D. F. & Fraleigh, M. J. (1987). The relation of parenting style to adolescent school performance. *Child Development*, 58, 1244-1257.
35. Dunn, J. (1985). *Sisters and brothers*. Cambridge: Harvard University Press.
36. Dunn, J. (1993). *Young childrens's close relationships*. SA: Sage.
37. Durkin, K. (1995). *Developmental social psychology*. Cambridge: Blackwell.
38. Eisenberg, N. (1982). *The development of prosocial behavior*. New York: Academic Press.
39. Eisenberg, N. (2000). Emotion regulation and moral development. *Annual Review of Psychology*, 51, 665 – 697. doi: 10.1146/annurev.psych.51.1.665
40. Eisenberg, N., Damon, W. & Lerner, R. M. (2006). *Handbook of child psychology. Vol. 3. Social, emotional and personality development*. New Jersey: John Wiley & Sons.
41. Eisenberg, N., Fabes, R. A. (1990). Empathy: Conceptualization, assessment, and relation to prosocial behavior. *Motivation and Emotion*, 14, 131–149.
42. Eisenberg, N., Fabes, R. A., Murphy, B., Karbon, M., Maszk, P., et al. (1994). The relations of emotionality and regulation to dispositional and situational empathy – related responding. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 66: 776-97.

43. Eisenberg, N., Spinrad, T. L. & Morris, A. S. (2002). Regulation, resiliency and quality of social functioning. *Self and Identity*, 1, 121-128.
44. Eisenberg, N., Spinrad, T. L. (2004). Emotion-related regulation: Sharpening the definition. *Child development*, 75, 334-339. doi: 10.1111/j.1467-8624.2004.00674
45. Eisenberg, N. & Strayer, J. (1987). *Empathy and its development*. Cambridge: Cambridge University Press.
46. Eisenberg, N., Zhou, Q., Spinrad, T. L., Valiente, C., Fabes, R. A. & Liew, J. (2005). Relations among positive parenting, children's effortful control and externalizing problems: A three-wave longitudinal study. *Child Development*, 76 (5), 1055-1071. Doi: 10.1111/j.1467-8624.2005.00897
47. Elias, H. & Tan, Y. (2009). Relationship between perceived paternal and maternal parenting styles and student academic achievement in selected secondary schools. *European Journal of Social Sciences*, 9, 181-192.
48. Elkind, D. (1994). *Ties that stress: The new family imbalance*. Cambridge: Harvard University Press.
49. Falbo, T. (1978). Only Children and interpersonal behavior: An experimental and survey study. *Journal of Applied Social Psychology*, 8, 244-253. doi: 10.1111/j.1559-1816.1978.tb00780
50. Falbo, T. & Polit, D. F. (1986). A quantitative review of the only children literature: Research evidence and theory development. *Psychological Bulletin*, 100: 176-189.
51. Falbo, T. & Polit, D. F. (1988). The intellectual achievement of only children. *Journal of Biosocial Science*, 20(3), 275-285. doi: 10.1017/S0021932000006611
52. Garber, J. & Dodge, K. A. (1991). *The development of emotion regulation and dysregulation*. New York: Cambridge University Press.
53. Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence*. New York: Bantam Dell.
54. Golubović, Z. (1981). *Porodica kao ljudska zajednica*. Zagreb: Naprijed.
55. Green, L., Myerson, J., Lichtman, D., Rosen, S. & Fry, A. (1996). Temporal discounting in choice between delayed rewards: The role of age and income. *Psychology and Aging*, 11 (1), 79-84.
56. Greenspan, S., Barenboim, C. and Chandler, M. J. (1976). Empathy and pseudo-empathy: Affective judgments of first- and third-grade children. *Journal of Genetic Psychology*, 129, 77-88.

57. Grolnick, W. S. & Ryan, R. M. (1989). Parent styles associated with children's self-regulation and competence in school. *Journal of educational psychology*, 81, 143-154.
58. Gross, J. (2007). *Handbook of emotion regulation*. New York: The Guilford Press.
59. Gruhn, D., Rebucal, K., Diehl, M., Lumley, M. & Labouvie – Vief, G. (2008). Empathy across the adult lifespan: Longitudinal and Experience-Sampling Findings. *Emotion*, 8 (6), 753-765. doi: 10.1037/a0014123
60. Handel, G. (2006). *Childhood socialization*. New Jersey: Rutgers – The State University.
61. Halberstadt, A. G., Denham, S. A., & Dunsmore, J. C. (2001). Affective social competence. *Social Development*, 10, 79-119. doi: 10.1111/1467-9507.00150
62. Hetherington, M. (1976). *Review of child development. Vol. 5*. Chicago: University of Chicago Press.
63. Hodges, S. D. & Klein, K. J. K. (2001). Regulating the costs of empathy: The price of being human. *Invited paper in Journal of Socioeconomics*, 30, 437-452
64. Hoffman, M. L. (1977). Personality and social development. *Annual Review of Psychology*, 28, 295-321.
65. Ivković, M. (1999). *Obrazovanje u društvenom kontekstu*. Nis: Studentski kulturni centar.
66. Izard, C. E., Kagan, J. & Zajonc, R. B. (1984). *Emotions, cognitions and behavior*. Cambridge: Cambridge University Press.
67. Janković, J. (2004). *Savjetovanje u psihosocijalnom radu*. Zagreb: Et cetera.
68. Joussemet, M. et al. (2008). Controlling Parenting and Physical Aggression During Elementary School. *Child Development*, 79, 411-425. doi: 10.1037/a0026908
69. Kapor – Stanulović, N. (1985). *Psihologija roditeljstva*. Zagreb: Nolit.
70. Kapor – Stanulović, N. & Petrović, J. (2006). Biti jedince – Prednost ili mana? *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 121, 127-134. doi: 10.2298/ZMSDN0621127K
71. Killen, M. & Smetana, J. (2006). *Handbook of moral development*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

72. Kramer, L., & Conger, K. J. (2009). What we learn from our sisters and brothers: For better or for worse. *New Directions for Child and Adolescent development*, 126, 1-12. doi: 10.1002/cd.253
73. Krynen, C. (2011). *The rise of single-child families: Psychologically harming child?* *Intuition*, 7, 10-14.
74. Leman, K. (1985). *The birth order book: Why you are the way you are*. New York: Dell Publishing.
75. Lerner, L. M., Lamb, M. E. & Freund, A. M. (2010). *Handbook of lifespan development. Vol. 2. Social and emotional development*. New Jersey: John Wiley & Sons.
76. Luyckx, K., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Goossens, L., & Berzonsky, M. (2007). Parental psychological control and dimensions of identity formation in emerging adulthood. *Journal of Family Psychology*, 21, 546-550. doi: 10.1037/0893-3200.21.3.546
77. Maccoby, E. E. (1992). The role of parents in the socialization of children: An historical overview. *Developmental Psychology*, 28, 1006-1017. doi: 10.1037/0012-1649.28.6.1006
78. Maccoby, E. E & Martin, J. A. (1983). Socialization in the context of family: Parent-child interaction. In: P. Mussen & E. M. Hetherington (Ed.). *Handbook of child psychology (4th ed.):Vol.4. Socialization, personality and social development*. New York: Wiley.
79. Maher, B. A. (1986). *Progress in experimental personality research*. New York: Academic Press.
80. Marsiglia, C. S., Walczyk, J.J., Buboltz, W. C. & Griffith-Ross, D. (2007). Impact of parenting styles and locus of control on emerging adult's psychosocial success. *Journal of Education and Human Development*, 1(1).
81. Martin, G.B. & Clark, R. D. (1982). Distress crying in neonates: Species and peer specificity. *Developmental psychology*, 18, 3-9. doi: 10.1037/0012-1649.18.1.3
82. McAlister, A. & Peterson, C. (2005). A longitudinal study of child siblings and theory of mind development. *Cognitive Development*, 22, 258-270.

83. McKinney, C., Donnelly, R. & Renk, K. (2008). Perceived parenting, positive and negative perceptions of parents and late adolescent emotional adjustment. *Child and Adolescent Mental Health*, 13, 66-73. doi: 10.1111/j.1475-3588.2007.00452
84. Miller, W. R. & Brown, J. M. (1991). Self – regulation as a conceptual basis for the prevention and treatment of addictive behaviours. In: Heather, N., Miller, W. R. & Greely, J. *Self-control and the addictive behaviors*. Sidney: Maxwell Macmillan. pp. 3-79.
85. Mischel, W., Shoda, Y., & Rodriguez, M. L. (1989). Delay of gratification in children. *Science*, 244, 933–938. doi: 10.1126/science.2658056
86. Milevsky, A., Schlechter, M., Netter, S. & Keehn, D. (2007). Maternal and paternal parenting styles in adolescents: Associations with self-esteem, depression and life satisfaction. *Journal of Child and Family Studies*, 16, 39-47. doi: 10.1007/s10826-006-9066-5
87. Morris, A. S., Silk, J. S., Steinberg, L., Sessa, F. M., Avenevoli, S., Essex, M. J. (2002). Temperamental vulnerability and negative parenting as interacting predictors of child adjustment. *Journal of Marriage and Family*, 64, 461–471. doi: 10.1111/j.1741-3737.2002.00461
88. Murphy, B. C., Shepard, S., Eisenberg, N., Fabes, R. A. & Guthrie, I. K. (1999). Contemporaneous and longitudinal relations of young adolescents' dispositional sympathy to their emotionality, regulation and social functioning. *Journal of Early Adolescence*, 29, 66-97.
89. Мурцева – Шкарик, О. (2009). *Психологија на детството и на адолесценцијата*. Скопје: Филозофски факултет.
90. Mussen, P. H., Conger, J. J., Kagan, J. & Huston, A. C. (1990). *Child development and personality*. London: Longman.
91. Mussen, P. H., Haith, M. M. & Campos, J. J. (1983). *Handbook of child psychology, infancy and developmental psychobiology*. Vol. 2. New York: Wiley.
92. Newman, S (2001). *Parenting an only child: The joys and challenges of raising your one and only*. New York: Broadway Books.
93. Newman, S. (2011). *The case for the only child: your essential guide*. Deerfield Beach: Health Communications.
94. Николоска, М. (2002). *Развојна психологија (детство)*. Скопје: ПФ “Св. Климент Охридски “

95. O'Brien, E., Konrath, S. H., Gruhn, D. & Hagen, A. L. (2012). Empathic concern and perspective taking: Linear and quadratic effects of age across the adult life span. *The Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*. doi: 10.1093/geronb/gbs055
96. O'Connor, R. (2006). *Undoing perpetual stress: The missing connection between depression, anxiety and 21st century illness*. New York: Berkley Books.
97. Padilla – Walker, L. M., Harper, J. M., Jensen, A. C. (2010). Self-regulation as a mediator between sibling relationship quality and early adolescents' positive and negative outcomes. *Journal of Family Psychology*, 24, 419-428. doi:10.1037/a0020387
98. Parsons, T. (2001). *Family socialization and interaction process*. London: Routledge.
99. Patock – Peckham, J. A. & Morgan – Lopez, A. A. (2009). Mediational links: parenting styles, perception of parental confidence, self - esteem and depression on alcohol – related problems in emerging adulthood. *J Stud Alcohol Drugs*, 70 (2), 215-226.
100. Perner, J., Ruffman, T. & Leekam, S. R. (1994). Theory of mind is contagious: You catch it from your sibs. *Child Development*, 65, 1228-1238.
101. Pickhardt, P. E. (2008). *The future of you only child*. New York: Palgrave Macmillan.
102. Pickhardt, P. E. (2011). *Boomerang kids*. Napreville: Sourcebooks.
103. Поповски, М. (2005). *Просоцијално однесување*. Скопје: Филозофски факултет.
104. Posner, M. I., & Rothbart, M. K. (2007). Research on attentional networks as a model for the integration of psychological science. *Annual Review of Psychology*, 58, 1–23. doi: 10.1146/annurev.psych.58.110405.085516
105. Raboteg – Sarić, Z. (1995). *Psihologija altruizma*. Zagreb: Alinea.
106. Radke – Yarrow, M., & Zahn – Waxler, C. (1990). The origins of empathic concern. *Motivation and Emotion*, Vol. 14, 107-130.
107. Raffaelli, M., Crockett, L. & Shen, Y. (2005). *Developmental stability and change in self-regulation from childhood to adolescence*. Faculty Publications, Department of Psychology.
108. Roe, A. & Siegelman, M. (1963). A parent-child relations questionnaire. *Child Development*, 20, 355-369.

109. Rohner, R. P. (1975). *They love me, they love me not: A worldwide study of the effects of parental acceptance-rejection*. CT: HRAF.
110. Rohner, R. P. (1986). *The warmth dimension: Foundations of parental acceptance-rejection theory*. CA: Sage Publications.
111. Rot, N. (1989). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.
112. Roth G., Assor, A., Niemiec, C. P., Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2009). The emotional and academic consequences of parental conditional regard: Comparing conditional positive regard, conditional negative regard, and autonomy support as parenting practices. *Developmental Psychology*, 45, 1119–1142. doi: 10.1037/a0015272
113. Sagi, A., Hoffman, M. L. (1976). Empathic distress in the newborn. *Developmental Psychology*, 12 (2), 175-176. doi: 10.1037/0012-1649.12.2.175
114. Schaffer, M., Clark, S., & Jeglic, E. (2009). The role of empathy and parenting style in the development of antisocial behaviors. *Crime and Delinquency*, 55, 586-599.
115. Shaefer, E. S. (1959). A circumplex model for maternal behavior. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59, 226-235. doi: 10.1037/h0041114
116. Shaffer, D. R. (1994). *Social and personality development* (3rd ed.). CA: Brooks/Cole.
117. Shaffer, D. R. & Kipp, K. (2010). *Developmental psychology: Childhood and adolescence* (8th ed.). CA: Wadsworth Cengage Learning.
118. Schaffer, D. R. (2009). *Social and personality development*. Wadsworth: Cengage Learning.
119. Singer, T., Seymour, B., O'Doherty, J.P. et al. (2006). Empathic neural responses are modulated by the perceived fairness of others. *Nature*, 439(7075), 466–469. doi: 10.1038/nature04271
120. Smetana, J. G. (1995). Parenting styles and conceptions of parental authority during adolescence. *Child Development*, 66, 299-315. doi: 10.1111/j.1467-8624.1995.tb00872
121. Sroufe, L. A., Egeland, B., Carlson, E. A., & Collins, W. A. (2005). *The development of the person. The Minnesota study of risk and adaptation from birth to adulthood*. New York: The Guilford Press.

122. Steinberg, L., Lamborn, S. D., Dornbusch, S. M. & Darling, N. (1992). Impact of parenting practices on adolescent achievement: Authoritative parenting, school involvement and encouragement to succeed, *Child Development*, 63 (5), 1266-1281. doi: 10.1111/j.1467-8624.1992.tb01694
123. Sussman, M. B., Steinmetz, S. K. & Peterson, G. W. (1999). *Handbook of marriage and the family*. New York: Plenum Press.
124. Terry, D. (2004). Investigating the relationship between parenting styles and delinquent behavior. *McNair Scholars Journal*, 8(1), 87-96. doi: mcnair/vol8/iss1/11
125. Thompson, R. A. (1988). *Socioemotional development*: Nebraska Symposium on Motivation. Lincoln: University of Nebraska Press.
126. Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopostovanje kod adolescenata*. Nis: Prosveta.
127. Valiente, C., Eisenberg, N., Fabes, R. A., Shepard, S. A., Cumberland, A. & Losoya, S. H. (2004). Prediction of children empathy-related responding from their effortful control and parent's expressivity. *Developmental Psychology*, 40 (6), 911-926. doi: 10.1037/0012-1649.40.6.911
128. Vander – Zanden, J.W. (1993). *Human development*. New York: MsGraw Hill.
129. Waters, E., Wippman, J., & Sroufe, L. A. (1979). Attachment, positive affect, and competence in the peer group: two studies in construct validation. *Child Development*, 50, 821-829.
130. Yahaya, A. & Nordin, K. (2006). *Relationship between self - concepts, motivation and parentin styles effected students achievements*. Unpublished article, University of Technology, Malasia.
131. Zahn-Waxler, C., Iannotti, R., Chapman, M. (1982). Peers and Prosocial Development. K.H. Rubin, H.S. Ross (Eds.), *Peer relationships and social skills in childhood*, 133-160. New York: Springer-Verag.
132. Zimmerman, B. J., Schunk, D. H. (2001). *Self-regulated learning and academic achievement: Theoretical perspectives*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

ПРИЛОЗИ

1. Прашалник за демографски карактеристики
2. Инструмент за мерење родителски стил/авторитет
3. Инструмент за мерење ниво на емпатија
4. Инструмент за мерење ниво на саморегулација

Прилог 1: Прашалник за демографски карактеристики

Следните прашања се однесуваат на тебе. Одговори на сите без да прескокнеш ниту едно од нив.

1. Возраст (години и месеци) : _____
2. Пол: а) машки б) женски
3. Постојано место на живеење: _____
4. Занимање (наведете што работите, на пример: ученик, студент, трговец, правник, земјоделец, кројач и сл.): _____
5. Брачна состојба: а) во брак б) неженет/немажена в) друго (разведен/а, вдовец/ица...)
6. Религија: а) Христијанска б) Муслиманска в) Друго
7. Етничка припадност: а) Македонец/ка
б) Ром/ка
в) Турчин/ка
г) Влавец/инка
д) Србин/ка
е) Друго
8. Вкупен број на деца во семејството во кое живеете: _____
9. Во Вашето семејство, според редоследот на раѓање Вие сте: а) прво дете б) второ дете в) трето дете г) четврто дете д) петто дете
10. Живеам со: а) едниот родител б) двајцата родители в) друго
11. Работен однос на Вашите родители: а) вработени б) невработени в) вработен е само едниот родител

Прашалник за родителски авторитет (форма за мајка)

УПАТСТВО: За секоја од следниве изјави заокружи го бројот на петтостепената скала кој најмногу се однесува на тебе и твојата мајка. Прочитај ја секоја изјава и размисли колку таа се однесува на тебе и на твојата мајка. Целта е да го искажеш твојот севкупен впечаток во однос на секоја од изјавите.

1 – Воопшто не се согласувам

2 – Не се согласувам

3 – Ниту се согласувам ниту не се согласувам

4 – Се согласувам

5 – Потполно се согласувам

1.	Додека растев мајка ми сметаше дека во едно организирано семејство децата треба да имаат свој живот исто како и родителите.	1	2	3	4	5
2.	Дури и кога јас не се согласував со неа, мајка ми сметаше дека е за мое добро да бидам присилен/на да го прифатам тоа што таа мисли дека е правилно.	1	2	3	4	5
3.	Додека растев секогаш кога мајка ми ќе ми кажеше да направам нешто, таа очекуваше од мене да го направам тоа веднаш, без да поставувам дополнителни прашања.	1	2	3	4	5
4.	Како што растев, кога семејните правила ќе беа воспоставени, мајка ми ми ги објаснуваше причините поради кои тие правила се воспоставени.	1	2	3	4	5

5.	Мајка ми ме охрабруваше да разговараме секогаш кога јас ќе почувствував дека семејните правила и ограничувања се неразумни.	1	2	3	4	5
6.	Мајка ми секогаш чувствуваше дека нејзиното дете треба самото да одлучува и да прави што сака, па дури и кога таа не се согласува со тоа.	1	2	3	4	5
7.	Додека растев мајка ми не ми дозволуваше да поставувам прашања за одлуките кои таа ги имаше донесено.	1	2	3	4	5
8.	Додека растев мајка ми ги насочуваше моите активности и одлуки преку резонирање и дисциплина.	1	2	3	4	5
9.	Мајка ми секогаш мислеше дека родителите треба да користат повеќе сила со цел нивните деца да се однесуваат на начин кој тие сметаа дека е во ред.	1	2	3	4	5
10.	Додека растев, мајка ми НЕ чувствуваше дека јас треба да ги почитувам правилата и прописите на однесување, едноставно затоа што ги воспоставил некој кој е авторитет.	1	2	3	4	5
11.	Додека растев, знаев што очекува мајка ми од мене, но исто така, се чувствував слободно да разговарам со неа кога сметав дека тие очекувања се неразумни.	1	2	3	4	5
12.	Мајка ми сметаше дека мудрите родители треба уште на почетокот да ги научат своите деца кој е главен во семејството.	1	2	3	4	5

13.	Додека растев мајка ми ретко ми ги кажуваше нејзините очекувања и насоки за моето однесување.	1	2	3	4	5
14.	Во поголемиот дел од времето додека растев кога се донесуваа семејните одлуки, мајка ми правеше како што сакав јас.	1	2	3	4	5
15.	Како што растев, мајка ми постојано ми даваше насоки и ме водеше на рационален и објективен начин.	1	2	3	4	5
16.	Додека растев мајка ми многу се вознемируваше кога јас не се согласував со неа.	1	2	3	4	5
17.	Мајка ми сметаше дека повеќето проблеми во општеството би се решиле доколку родителите НЕ ги ограничуваат активностите на децата, нивните одлуки и желби додека растат.	1	2	3	4	5
18.	Како што растев, мајка ми ми кажуваше како очекува да се однесувам и доколку јас не ги исполнував тие очекувања таа ме казнуваше.	1	2	3	4	5
19.	Додека растев мајка ми ми дозволуваше самиот/самата да ги донесам повеќето одлуки без таа да ме насочува.	1	2	3	4	5
20.	Додека растев, при донесување на семејните одлуки мајка ми го земаше предвид моето мислење, но таа немаше да одлучи за нешто едноставно затоа што јас тоа го барам.	1	2	3	4	5

21.	Додека растев мајка ми не се сметаше себе си за одговорна да го насочува и води моето однесување.	1	2	3	4	5
22.	Додека растев мајка ми имаше јасни стандарди за однесување во нашиот дом, но исто така беше подготвена да ги приспособи тие стандарди на потребите на секој поединец во семејството.	1	2	3	4	5
23.	Додека растев мајка ми ми даваше насоки како да се однесувам и што да правам и очекуваше од мене да ги следам тие насоки, но секогаш беше подготвена да слушне што од тоа не ми е прифатливо и да дискутира со мене во тој правец.	1	2	3	4	5
24.	Додека растев мајка ми ми дозволуваше да формирам свое мислење за семејните прашања и генерално ми дозволуваше самиот/самата да одлучувам за себе и за тоа што сакам да правам.	1	2	3	4	5
25.	Мајка ми секогаш чувствуваше дека повеќето проблеми во општеството би се решиле доколку родителите строго и насилно постапуваат со децата кога тие нема да го направат тоа што од нив се очекува.	1	2	3	4	5
26.	Додека растев мајка ми често ми кажуваше што точно сака да направам и како очекува да го направам тоа.	1	2	3	4	5
27.	Додека растев мајка ми ми даваше јасна насока за тоа како да се однесувам и што да правам, но исто така имаше разбирање кога јас не се согласував со неа.	1	2	3	4	5

28.	Додека растев мајка ми НЕ раководеше со моите однесувања, активности и желби.	1	2	3	4	5
29.	Додека растев знаев што очекува мајка ми од мене и таа инсистираше да се прилагодам на нејзините очекувања едноставно заради почитта која ја имам кон нејзиниот авторитет.	1	2	3	4	5
30.	Додека растев, доколку мајка ми донесеше одлука која ме повредува, таа беше подготвена да дискутира за таа одлука со мене и да признае доколку направила грешка.	1	2	3	4	5

Прашалник за родителски авторитет (форма за татко)

УПАТСТВО: За секоја од следниве изјави заокружи го бројот на петтостепената скала кој најмногу се однесува на тебе и твојот татко. Прочитај ја секоја изјава и размисли колку таа се однесува на тебе и на твојот татко. Целта е да го искажеш твојот севкупен впечаток во однос на секоја од изјавите.

1 – Воопшто не се согласувам

2 – Не се согласувам

3 – Ниту се согласувам ниту не се согласувам

4 – Се согласувам

5 – Потполно се согласувам

1.	Додека растев татко ми сметаше дека во едно организирано семејство децата треба да имаат свој живот исто како и родителите.	1	2	3	4	5
2.	Дури и кога јас не се согласував со него, татко ми сметаше дека е за мое добро да бидам присилен/на да го прифатам тоа што тој мислеше дека е правилно.	1	2	3	4	5
3.	Додека растев секогаш кога татко ми ќе ми кажеше да направам нешто, тој очекуваше од мене да го направам тоа веднаш, без да поставувам дополнителни прашања.	1	2	3	4	5
4.	Како што растев, кога семејните правила ќе беа воспоставени, татко ми ми ги објаснуваше причините поради кои тие правила се воспоставени.	1	2	3	4	5

5.	Татко ми ме охрабруваше да разговараме секогаш кога јас ќе почувствував дека семејните правила и ограничувања се неразумни.	1	2	3	4	5
6.	Татко ми секогаш чувствуваше дека неговото дете треба самото да одлучува и да прави што сака, па дури и кога тој не се согласува со тоа.	1	2	3	4	5
7.	Додека растев татко ми не ми дозволуваше да поставувам прашања за одлуките кои тој ги имаше донесено.	1	2	3	4	5
8.	Додека растев татко ми ги насочуваше моите активности и одлуки преку резонирање и дисциплина.	1	2	3	4	5
9.	Татко ми секогаш мислеше дека родителите треба да користат повеќе сила со цел нивните деца да се однесуваат на начин кој тие сметаа дека е во ред.	1	2	3	4	5
10.	Додека растев, татко ми НЕ чувствуваше дека јас треба да ги почитувам правилата и прописите на однесување, едноставно затоа што ги воспоставил некој кој е авторитет.	1	2	3	4	5
11.	Додека растев, знаев што очекува татко ми од мене, но исто така, се чувствував слободно да разговарам со него кога сметав дека тие очекувања се неразумни.	1	2	3	4	5
12.	Татко ми сметаше дека мудрите родители треба уште на почетокот да ги научат своите деца кој е главен во семејството.	1	2	3	4	5

13.	Додека растев татко ми ретко ми ги кажуваше неговите очекувања и насоки за моето однесување.	1	2	3	4	5
14.	Во поголемиот дел од времето додека растев кога се донесуваа семејните одлуки, татко ми правеше како што сакав јас.	1	2	3	4	5
15.	Како што растев, татко ми постојано ми даваше насоки и ме водеше на рационален и објективен начин.	1	2	3	4	5
16.	Додека растев татко ми многу се вознемируваше кога јас не се согласував со него.	1	2	3	4	5
17.	Татко ми сметаше дека повеќето проблеми во општеството би се решиле доколку родителите НЕ ги ограничуваат активностите на децата, нивните одлуки и желби додека растат.	1	2	3	4	5
18.	Како што растев, татко ми ми кажуваше како очекува да се однесувам и доколку јас не ги исполнувам тие очекувања тој ме казнуваше.	1	2	3	4	5
19.	Додека растев татко ми ми дозволуваше самиот/самата да ги донесам повеќето одлуки без тој да ме насочува.	1	2	3	4	5
20.	Додека растев татко ми при донесување на семејните одлуки го земаше предвид моето мислење, но тој немаше да одлучи за нешто едноставно затоа што јас тоа го барам.	1	2	3	4	5

21.	Додека растев татко ми не се сметаше себе си за одговорен да го насочува и води моето однесување.	1	2	3	4	5
22.	Додека растев татко ми имаше јасни стандарди за однесување во нашиот дом, но исто така беше подготвен да ги приспособи тие стандарди на потребите на секој поединец во семејството.	1	2	3	4	5
23.	Додека растев татко ми ми даваше насоки како да се однесувам и што да правам и очекуваше од мене да ги следам тие насоки, но секогаш беше подготвен да слушне што од тоа не ми е прифатливо и да дискутира со мене во тој правец.	1	2	3	4	5
24.	Додека растев татко ми ми дозволуваше да формирам свое мислење за семејните прашања и генерално ми дозволуваше самиот/самата да одлучувам за себе и за тоа што сакам да правам.	1	2	3	4	5
25.	Татко ми секогаш чувствуваше дека повеќето проблеми во општеството би се решиле доколку родителите строго и насилно постапуваат со децата кога тие нема да го направат тоа што од нив се очекува.	1	2	3	4	5
26.	Додека растев татко ми често ми кажуваше што точно сака да направам и како очекува да го направам тоа.	1	2	3	4	5
27.	Додека растев татко ми ми даваше јасна насока за тоа како да се однесувам и што да правам, но исто така имаше разбирање кога јас не се согласував со него.	1	2	3	4	5

28.	Додека растев татко ми НЕ раководеше со моите однесувања, активности и желби.	1	2	3	4	5
29.	Додека растев знаев што очекува татко ми од мене и тој инсистираше да се прилагодам на неговите очекувања едноствано заради почитта која ја имам кон неговиот авторитет.	1	2	3	4	5
30.	Додека растев, доколку татко ми донесеше одлука која ме повредува, тој беше подготвен да дискутира за таа одлука со мене и да признае доколку направил грешка.	1	2	3	4	5

Прилог 3: Индекс на интерперсоналната реактивност (Interpersonal Reactivity Index – IRI), M. Davis (1983)

УПАТСТВО: Подолу се наведени одреден број искази за различни чувства, постапки и ставови кои може да се однесуваат, а може и да не се однесуваат на Вас. Прочитајте го внимателно секој исказ и ставајќи го знакот "X" во соодветното поле означете колку точно исказот Вас лично Ве опишува.

	сосема ме опишува	многу ме опишува	делумно ме опишува	малку ме опишува	воопшто не ме опишува
1. Често мислам и фантазирам за работи што допрва треба да ми се случат.					
2. Често ме обзема жал и загриженост за луѓето кои во животот поминале полошо од мене.					
3. Понекогаш ми е тешко работите да ги согледам од туѓа гледна точка.					
4. Не ми е секогаш многу жал за оние кои западнале во животни тешкотии.					
5. Вистински се внесувам во чувствата на личностите од романите што ги читам.					
6. Во кризни или опасни ситуации обично сум напнат/а, а понекогаш чувствувам и страв.					
7. Кога гледам некој филм или театарска претстава обично сум непристрасен набљудувач и ретко ми се случува настаните да ме понесат и "вовлечат".					
8. Пред да донесам конечен суд се трудам да ги разгледам гледиштата на сите кои не се согласуваат во некоја полемика или расправа.					

9. Кога ќе забележам дека некого го искористуваат чувствувам потреба да го заштитам.					
10. Понекогаш, кога ќе допуштам да ме преплават емоции се чувствувам сосема беспомошно.					
11. Понекогаш, кога сакам подобро да ги разберам своите пријатели се обидувам работите да си ги претставам онака како што тие ги гледаат.					
12. Ретко се случува целосно да се внесам во некоја книга или филм, па дури и тогаш кога тие се навистина добри.					
13. Кога ќе видам дека некој е повреден обично останувам и понатаму прибран/а и смирен/а.					
14. Општо земено, не ме потресуваат премногу туѓите неволји.					
15. Кога сум сигурен/на дека сум во право не трошам време слушајќи туѓи образложенија.					
16. Кога гледам некој филм или театарска претстава обично во текот на гледањето имам впечаток дека и самиот/ата како да сум некој од прикажаните ликови.					
17. Ме фаќа страв кога ќе се најдам во некоја емоционално напната ситуација.					
18. Понекогаш не чувствувам некое големо сожалување кога ќе забележам дека кон некого нечесно постапуваат.					
19. Во кризни и опасни ситуации обично сум прилично ефикасен/на.					

20. Често се случува длабоко да ме трогне некој настан.					
21. Верувам дека секоја ситуација има свое лице и опачина и обично се трудам и двете да ги согледам.					
22. Мислам дека спаѓам во оние луѓе кои лесно се трогнуваат.					
23. Кога гледам добар филм лесно можам да се соживеам со судбината на главниот јунак.					
24. Обично претерано се вознемирувам кога ќе настапат кризни и опасни ситуации.					
25. Кога некој ќе ме изнервира се обидувам барем за момент да се "ставам на негово место".					
26. Кога читам некоја интересна приказна или роман си замислувам како би се чувствувал/а јас ако мене ми се случува тоа што го читам.					
27. Кога ќе видам дека во некоја опасна ситуација некому му е итно потребна помош обично се "вкочанувам" и нозете ми се "пресекуваат".					
28. Пред да осудам некого најчесто се обидувам да си замислам како би се чувствувал/а јас да сум на негово место.					

Прилог 4: Прашалник за саморегулација (Self-Regulation Questionnaire – SRQ), Miller & Brown (1991)

УПАТСТВО: За секое од наведените тврдења заокружете го одговорот кој најдобро Ве опишува. Внимателно прочитајте го секое тврдење и со заокружување на бројот означете го степенот на Вашето согласување или несогласување со него.

	Воопшто не се согласувам	Не се согласувам	Не сум сигурен/а	Се согласувам	Потполно се согласувам
1. Обично го следам напредувањето кон моите цели.	1	2	3	4	5
2. Моето однесување не е многу различно од однесувањето на другите луѓе.	1	2	3	4	5
3. Според другите, премногу долго се задржувам на работите.	1	2	3	4	5
4. Се сомневам дека би можел/а да се променам дури и ако го сакам тоа.	1	2	3	4	5
5. Имам проблеми со донесувањето одлуки.	1	2	3	4	5
6. Лесно се оддалечувам од моите планови.	1	2	3	4	5
7. Се наградувам себеси за напредувањето кон моите цели.	1	2	3	4	5
8. Не ги забележувам последиците од моите постапки се додека не е премногу доцна.	1	2	3	4	5

9. Моето однесување е слично на однесувањето на моите пријатели.	1	2	3	4	5
10. Тешко ми е да согледам нешто корисно во врска со менувањето на моите навики.	1	2	3	4	5
11. Способен/на сум да ги постигнам целите што си ги поставувам.	1	2	3	4	5
12. Го одложувам донесувањето одлуки.	1	2	3	4	5
13. Имам толку многу планови, што дури ми е тешко да се фокусирам на еден од нив.	1	2	3	4	5
14. Кога ќе воочам проблем со тоа како се одвиваат работите, го менувам начинот на кој ги извршувам.	1	2	3	4	5
15. Тешко ми е да забележам кога ми е "доста" (алкохол, храна, благо).	1	2	3	4	5
16. Размислувам многу за тоа што другите луѓе мислат за мене.	1	2	3	4	5
17. Подготвен/а сум да разгледам и други начини за вршење на работите.	1	2	3	4	5
18. Ако сакам да се променам, уверен/а сум дека би можел/а да го направам тоа.	1	2	3	4	5
19. Кога треба да донесам одлука за промена, се чувствувам совладан/а од многуте избори.	1	2	3	4	5

20. Откако сум одлучил/а да направам нешто, имам проблеми да го завршам истото.	1	2	3	4	5
21. Ми се чини дека не учам од моите грешки.	1	2	3	4	5
22. Обично сум внимателен/на да не претерам со работа, јадење, пиење.	1	2	3	4	5
23. Имам навика да се споредувам со другите луѓе.	1	2	3	4	5
24. Уживам во рутина и сакам нештата да останат исти.	1	2	3	4	5
25. Имам побарано совет или информација за да се променам.	1	2	3	4	5
26. Можам да се сетам на многу начини за промена, но тешко ми е да одлучам кој од нив да го применим.	1	2	3	4	5
27. Можам да се придржувам до план кој функционира добро.	1	2	3	4	5
28. Обично ми е потребно само еднаш да направам грешка за да научам нешто од неа.	1	2	3	4	5
29. Не учам добро од казна.	1	2	3	4	5
30. Имам лични стандарди и се трудам да живеам според нив.	1	2	3	4	5
31. Имам точно утврдени навики кои не сакам да ги менувам.	1	2	3	4	5

32. Штом воочам проблем или предизвик, почнувам да барам можни решенија.	1	2	3	4	5
33. Тешко ми е да си поставувам цели.	1	2	3	4	5
34. Имам силна волја.	1	2	3	4	5
35. Кога се обидувам да промена нешто, посветувам многу внимание на начинот на кој го правам тоа.	1	2	3	4	5
36. Обично проценувам што правам преку последиците од моите постапки.	1	2	3	4	5
37. Воопшто не се грижам дали сум различен/на од повеќето луѓе.	1	2	3	4	5
38. Штом видам дека работите не се одвиваат правилно, сакам да направам нешто во врска со тоа.	1	2	3	4	5
39. Обично постои повеќе од еден начин да се постигне нешто.	1	2	3	4	5
40. Имам проблем да направам планови кои ќе ми помогнат да ги достигнам моите цели.	1	2	3	4	5
41. Способен/на сум да одолеам на искушение.	1	2	3	4	5
42. Си поставувам цели и го следам мојот напредок.	1	2	3	4	5
43. Поголем дел од времето не обрнувам внимание на она што го правам.	1	2	3	4	5

44. Се обидувам да бидам како луѓето кои се околу мене.	1	2	3	4	5
45. Имам навика да продолжам да ја правам истата работа дури и кога таа не функционира.	1	2	3	4	5
46. Кога сакам да промена нешто, обично можам да најдам повеќе различни можности.	1	2	3	4	5
47. Кога имам поставена цел, обично можам да испланирам како да ја достигнам.	1	2	3	4	5
48. Се придржувам кон моите правила без оглед на се'.	1	2	3	4	5
49. Ако донесам конечна одлука да промена нешто, посветувам многу внимание на начинот на кој го правам тоа.	1	2	3	4	5
50. Често не забележувам што правам се додека некој не ми обрне внимание на тоа.	1	2	3	4	5
51. Многу размислувам околу тоа “како ми оди”.	1	2	3	4	5
52. Обично, ја согледувам потребата за промена пред останатите да го направат тоа.	1	2	3	4	5
53. Добар/ра сум во изнаоѓање различни начини да го добијам она што го сакам.	1	2	3	4	5

54. Обично, мислам пред да дејствувам.	1	2	3	4	5
55. Малите проблеми ме оттргнуваат од остварувањето на плановите.	1	2	3	4	5
56. Се чувствувам лошо кога не ги исполнувам моите цели.	1	2	3	4	5
57. Учам од моите грешки.	1	2	3	4	5
58. Знам каков/ва сакам да бидам.	1	2	3	4	5
59. Ми пречи кога работите не се онакви какви што јас сакам да бидат.	1	2	3	4	5
60. Ги повикувам другите на помош кога таа ми е потребна.	1	2	3	4	5
61. Пред да донесам одлука, разгледувам што може да се случи ако направам една или друга работа.	1	2	3	4	5
62. Лесно се откажувам.	1	2	3	4	5
63. Обично се одлучувам за промена и се надевам на најдоброто.	1	2	3	4	5